

А.Ф. Вішнеўскі, прафесар кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права Акадэміі МУС Рэспублікі Беларусь, доктар гістарычных навук, прафесар

РАЗВІЦЦЁ ВУЧЭННЯ АБ ПРАВЕ Ў ПЕРЫЯД СТАНАЎЛЕННЯ І ЎМАЦАВАННЯ САВЕЦКАЙ ДЗЯРЖАВЫ І ЯГО ЎПЛЫЎ НА ПРАВАПРЫМЯНЬЛІНУЮ ДЗЕЙНАСЦЬ

Навука аб праве і дзяржаве мае шматвяковую гісторыю, глыбокае асэнсоўванне якой адбываецца ў працэсе вывучэння разнастайных фактаў, падзей, з'яў, што характарызуюць яе развіццё ў пэўных гістарычных перыядах і краінах. Агульная тэорыя дзяржавы і права ў сучасным выглядзе ўяўляе сабой вынік доўгай эвалюцыі гуманітарнай мыслі, з аднаго боку, і пераменлівасці ў ходзе самаарганізацыі палітыка-юрыдычнай практыкі (галоўным чынам у еўрапейскіх краінах) – з другога. Наўрад ці справядліва і абгрунтавана адрываць ідэальныя і рэальныя (практычныя) фактары, якія абумоўлівалі пастаяннае развіццё прававой навукі, у адпаведнасці з перспектывамі і запатрабаваннямі грамадскага прагрэсу. Развіваючы дзяржаўна-прававыя пытанні, правазнаўцы ва ўсе часы выкарыстоўвалі вядомыя філасофскія і філасофска-прававыя ідэі мысліцеляў мінулага і сваіх сучаснікаў. Разам з тым на фарміраванне тэарэтычных канцэпцый не ў меншай ступені ўплывалі асаблівасці гістарычнага развіцця краіны, яе традыцыі і спецыфіка юрыдычнай практыкі, нацыянальны менталітэт, палітыка-прававы рэжым і інш.

Што тычыцца СССР, то ў апошняе дзесяцігоддзе з'явіліся нешматлікія працы неангажыраваных вучоных-юрыстаў, у якіх больш аб'ектыўна разглядаюцца пытанні развіцця права, яго ролі ва ўсталяванні і ўмацаванні бальшавіцкага палітычнага рэжыму, праблемы стварэння і дзейнасці рэпрэсіўнага апарату «палітычнай юстыцыі» [1–7].

Апублікаваныя навуковыя артыкулы і манаграфіі, прысвечаныя эвалюцыі паняццяў правасвядомасці, сацыялістычнай законнасці, аналізу пунктаў гледжання заснавальнікаў марксізму на прыроду права і яго ролю ў гісторыі грамадства. Паказаны прычыны мадыфікацыі ацэнкі поглядаў класікаў марксізму на месца права ў гістарычнай перспектыве тымі паслядоўнікамі камуністычнага вучэння, якія прыйшлі да ўлады пасля кастрычніцкіх падзей 1917 г. Гэта працы такіх аўтараў, як: А. Венгераў, А. Вішнеўскі, Д. Ігнаценка, Д. Керымаў, У. Кудраўцаў, У. Курыцын, А. Мартышын, Р. Раманаў, У. Туманаў, Н. Юрашэвіч і інш. [8–15].

Прафесар Г.В. Мальцаў, аналізуючы характэрныя бакі юрыдыкапазітывісцкага разумення права, этатысцкі пазітывізм, розныя азначэнні права ў дарэвалюцыйнай юрыдычнай навуцы, прапаноўвае і некаторыя падыходы да пошуку яго новага разумення [16, с. 393–410]. У кантэксце даследуемых праблем Г.В. Мальцаў каротка прасочвае асноўныя канцэпцыі праваразумення, якія склаліся ў першае паслярэвалюцыйнае дзесяцігоддзе ў СССР. У прыватнасці, разглядаючы погляды У.І. Леніна, М.А. Рэйснера, Я.Б. Пашуканіса, П.І. Стучкі, А.Я. Вышынскага і іншых прадстаўнікоў юрыдычнай мыслі, ён прыходзіць да высновы, што ў канцы 30-х гг. у Савецкім Саюзе была ўстаноўлена «дагматычная тэорыя права, прыстасаваная да патрэб адміністрацыйна-каманднага кіраўніцтва краінай, прымусова-рэпрэсіўнай актыўнасці органаў дзяржавы» [16, с. 30].

У 2008 г. беларускі правазнаўца прафесар У.А. Кучынскі апублікаваў манаграфію «Сучаснае вучэнне аб прававых адносінах». Першая глава названай працы прысвечана гістарычным вытокаў развіцця вучэння аб праваадносінах. Натуральна, у кантэксце даследуемай праблемы аўтар не абышоў увагай характарыстыку поглядаў на права П.І. Стучкі, Я.Б. Пашуканіса, М.В. Крыленкі, А.Я. Вышынскага. Што тычыцца апошняга, то У.А. Кучынскі зусім правільна падкрэслівае, што азначэнне права, дадзенае тагачасным дырэктарам Інстытута права Акадэміі навук СССР і адначасова пракурорам Саюза ССР А.Я. Вышынскім, характарызуецца аднабаковасцю, таму што яно прызначана рэгуляваць тыя грамадскія адносіны, якія «выгадныя і ўгодныя пануючаму класу», у ім адсутнічае ўказанне на матэрыяльную абумоўленасць права [17, с. 18].

Цэнны ўклад у вывучэнне палітыка-прававой ідэалогіі бальшавізму, а таксама аналіз праблемы праваразумення ў савецкі перыяд унёс вядомы расійскі правазнаўца У.С. Нерсясянц. У сваіх працах ён аналізуе погляды П.І. Стучкі (права – парадак грамадскіх адносін), Я.Б. Пашуканіса (менавае канцэпцыя права), М.А. Рэйснера (псіхалагічная канцэпцыя класавага права), І.П. Разумоўскага (права як форма грамадскай свядомасці), паказвае барацьбу на прававым фронце ў 20–30-х гг. мінулага стагоддзя. Значную ўвагу У.С. Нерсясянц удзяляе канцэпцыі «сацыялістычнага права». Каротка, але вельмі ёмка ён аналізуе матэрыялы ліпенскай (1938) нарады па пытаннях навукі савецкай дзяржавы і права, якая была склікана А.Я. Вышынскім з мэтай выпрацоўкі афіцыйнага «праваразумення» [18; 19; 20, с. 26–35; 21, с. 620–656; 22–24].

Разам з тым на сённяшні дзень у спісе навуковай літаратуры няшмат прац, якія спецыяльна прысвечаны разгляду пошукаў новага праваразумення не толькі ў першыя паслярэвалюцыйныя гады, але і ў

цэлым у перыяд станаўлення і ўмацавання таталітарнага палітычнага рэжыму. Мала даследаванняў, у якіх аналізуецца ўплыў негатыўных адносін марксістаў (бальшавікоў) да прыватнай уласнасці на выпрацоўку паняцця савецкага права. Практычна адсутнічаюць працы, прысвечаныя разгляду прычын адрыву ў спецыяльных навуковых даследаваннях 20-х гг. мінулага стагоддзя праблем тэорыі права ад праблем тэорыі дзяржавы. Фрагментарна паказана роля I Усесаюзнага з'езда марксістаў-дзяржаўнікаў і правазнаўцаў (1931) у выпрацоўцы «правільнай» пазіцыі ў пытаннях праваразумення, тэзісна асвятляецца месца Усесаюзнай нарады па пытаннях навукі савецкай дзяржавы і права (1938) у гісторыі пошуку «генеральнай» лініі праваразумення.

Прапануемы артыкул з'яўляецца спробай у пэўнай ступені запоўніць існуючы прагал. Яго актуальнасць узрастае і таму, што аб'ектыўны аналіз айчынай гісторыі ў цэлым, права ў прыватнасці, крытычнае асэнсаванне пройдзенага шляху, выяўленне характару, прычын і наступстваў станаўлення і ўмацавання таталітарнага рэжыму закліканы вывесці на яснае разуменне таго, што неабходна актыўна абараняць, што мы павінны скарыстаць не толькі сёння, але і заўтра. Магчыма, гэта самая галоўная задача, якая стаіць зараз перад гісторыка-прававой і тэарэтыка-прававой навукамі.

Як вядома, у XIX ст., калі фарміравалася расійская прававая сістэма, найбольш актыўна эканамічнае, культурнае, духоўнае жыццё грамадства развівалася ў еўрапейскай частцы тэрыторыі імперыі; сувязі з еўрапейскімі дзяржавамі былі больш актыўнымі і прыцягальнымі, чым з азіяцкімі. Можна сцвярджаць, што ў рамана-германскую прававую сям'ю яна была ўцягнута аб'ектыўна пад уплывам гістарычных, сацыяльна-эканамічных і культурных фактараў. Менавіта таму прававая культура Расіі пераважна была еўрапейскай. «Катэгорыі рускага права, – піша Р. Давід, – гэта катэгорыі раманскай сістэмы. Канцэпцыяй права, прынятай ва ўніверсітэтах і юрыстамі, была раманская канцэпцыя. Рускае права адышло ад казуістычнага тыпу права, рускі юрыст не лічыў права прадуктам судовай практыкі і нормы права, ён, таксама як нямецкі і французскі юрысты, разглядаў як норму паводзін, прадпісваемых індывідам, фармулёваць якую належыць дактрыне ці заканадаўцу, а не судзі» [25, с. 157].

У расійскай юрыспрудэнцыі другой паловы XIX – пачатку XX ст., як і ў юрыспрудэнцыі заходнееўрапейскіх краін, у цэлым дамінавалі ідэі юрыдычнага пазітывізму. Яны вызначалі профіль расійскага прававога развіцця [26, с. 8–101]. Невыпадкова прадстаўнікі дзяржаўнай (юрыдычнай) школы права (К.Д. Кавелін, Б.М. Чычэрын, А.Д. Градоўскі, С.А. Мурамцаў) адзіным інструментам пераўтварэнняў у Расійскай

імперыі (ва ўмовах адсутнасці грамадзянскай супольнасці) справядліва лічылі дзяржаўную ўладу. У сувязі з тым, што расійская дзяржава на працягу ўсёй гісторыі іграла вядучую ролю ва ўзаемаадносінах з грамадствам, з'яўлялася ініцыятарам амаль усіх сацыяльных рэформ, пануючай формай пазітывізму быў этатысцкі, законніцкі пазітывізм, а яшчэ дакладней, фармальна-дагматычная юрыспрудэнцыя, якую выкладалі ва ўніверсітэтах і якую кіраваліся ў практычнай дзейнасці судзі і чыноўнікі. Але менавіта тут, у Расіі, склалася такая палітычная і духоўная атмасфера, якая не магла спрыяць фетышызацыі прававых норм. З'явіліся яркія крытыкі, звяргальнікі юрыдычнага пазітывізму, а на пераломе XIX і XX стст. узніклі шматлікія яго альтэрнатывы. Інакш кажучы, у XX ст. расійскі этатысцкі пазітывізм увайшоў ужо ў крызісны, расколатым стане. Аўтарытэт фармальна-дагматычнай юрыспрудэнцыі і адпавядаючага ёй праваразумення быў падарваны. Праўда, у галіновых юрыдычных навуках, якія стаяць бліжэй да юрыдычнай практыкі, яны яшчэ захоўвалі свае пазіцыі, але тэорыя права ўжо пайшла далей у сваіх пошуках, прапаноўваючы канцэпцыі права, прынцыпова адрозныя ад этатысцкага пазітывізму.

Пачалося з таго, што этатысцкі пазітывізм, як і ў Германіі, распаўся на два кірункі – фармальна-дагматычны (Е.В. Васькоўскі, Д.Д. Грым, А.А. Раждзественскі і інш.) і сацыялагізаваны, сфакусіраваны на праблеме інтарэсу ў праве (С.А. Мурамцаў, М.М. Кавалеўскі, М.М. Каркуноў і інш.). Апошні, па сутнасці, ужо пераадольваў не толькі фармальна-дагматычныя, але і этатысцкія элементы ў разуменні права і эвалюцыяніраваў у бок сацыялагічнага пазітывізму [26, с. 102–191].

Вызваліць права ад яго аўтарытарнай палітычнай абалонкі і прывесці ў адпаведнасць з абсалютнымі каштоўнасцямі маральнай свядомасці асобы – тыя асноўныя задачы, якія ставілі перад сабою прыхільнікі ідэі «адроджанага натуральнага права» (Б.А. Кісцякоўскі, П.І. Наўгародцаў, Я.М. Трубяцкі і інш.). Прадстаўнікі гэтай плыні ўказвалі, што ў гісторыі расійскіх прававых інстытутаў асоба заўсёды засланялася сям'ёй, абшчынай, дзяржавай, а ў выніку яе прававы статус так і не склаўся. Між тым аснову трывалага парадку, як адзначаў Б.А. Кісцякоўскі, складаюць свабода асобы і яе недатыкальнасць. Шлях да гэтай свабоды і недатыкальнасці, на яго думку, – стварэнне прававой дзяржавы як найвышэйшай формы дзяржаўнага быцця [27, с. 554, 556, 576].

Абараняючы ідэі натуральнага права, П.І. Наўгародцаў пісаў: «Пад уплывам Савіны, Штала і некаторых іншых пісьменнікаў на натуральнае права і да гэтага часу многія глядзяць як на стары памылковы погляд, якому няма месца сярод тэорыі сучаснай навукі. Аднак больш уважлівае вывучэнне прадмета паказвае, што натуральнае права ўяўляе

сабой невыкараняльную патрэбнасць чалавечага мыслення і спрадвечную прыналежнасць філасофіі права» [28, с. 110]. Натуральнае права, падкрэсліваючы вучоны, у яго суадносінах з пазітыўным правам выступае як ідэал, «ствараемы з прычыны недахопаў і недасканаласці палітычных устанавленняў» [28, с. 110]. У выніку адставання пазітыўных законаў ад руху гісторыі і яе патрабаванняў у жыцці пастаянна і непазбежна ўзнікаюць канфлікты паміж старым парадкам і новымі, прагрэсіўнымі імкненнямі. «З гэтых канфліктаў, – тлумачыць вучоны, – і зараджаецца звычайнае натуральнае права як патрабаванне рэформ і змяненняў у існуючым ладзе» [28, с. 110].

Некаторым даследчыкам гэта можа паказацца недарэчным, але настойлівая прапаганда П. Наўгародцавым ідэй адраджэнцага натуральнага права сыграла жыватворчую ролю ў развіцці дарэвалюцыйнай расійскай юрыспрудэнцыі і яе арыентацыі на філасофска-прававыя даследаванні, крытыцы кансерватыўна-ахавальных ідэй юрыдычнага пазітывізму.

З абгрунтаваннем арыгінальнай псіхалагічнай тэорыі права выступіў Л.І. Петражыцкі. Прававыя пачаткі чалавечых паводзін, лічыў вучоны, караняцца ў псіхіцы чалавека, канкрэтней – у эмоцыях доўгу [29, с. 51, 85]. Перажыванне належнага як свабоднае самавызначэнне асобы вядзе да яе маральных паводзін, але калі тое, што асоба перажывае як належнае, адначасова мысліцца і як нешта, належнае другому чалавеку, то ўзнікаюць прававыя адносіны, дзе выступаюць управомочаны і абавязаны суб'екты. Права паходзіць ад індывіда, яно нараджаецца ў глыбінях чалавечай псіхікі як інтуітыўнае права, якое ў адрозненне ад пазітыўнага не залежыць ад масы знешніх фактараў. Актыўная роля дзяржавы ва ўзнікненні такога роду праваадносін не з'яўляецца рашаючай. Інтуітыўнае права з'яўляецца прынцыпова непазітыўным. Адзначым пры гэтым, што калі натуральнае права дае ідэал праву пазітыўнаму, то пра інтуітыўнае права такое сказаць нельга. Яго адносіны да заканадаўства, пазітыўнага права – гэта адносіны дзвюх канкуруючых прававых сфер: дзесьці дзейнічае толькі інтуітыўнае права, дзесьці – толькі пазітыўнае, а дзесьці яны функцыянуюць паралельна, разам, дапаўняючы адно другое.

Такім чынам, у пачатку XX ст. большая, а можа, нават і лепшая частка тэарэтыкаў права адышлі ад пазітывізму, утварыўшы некалькі школ, якія пакінулі глыбокі след у найноўшай гісторыі прававой думкі.

Аднак пачатак XX ст. для Расійскай імперыі быў смутным часам, поўным насілля як з боку пралетарска-сялянскіх мас, так і з боку самадзяржаўнай улады, задушываючай рэвалюцыю 1905 г. з асаблівай жорсткасцю. Ліберальная інтэлігенцыя ўбачыла безгрунтоўнасць ідэалістыч-

ных рэкамендацый у якасці ўказанняў для рэальнага жыцця, уразумеўшы глыбокі разрыў паміж маральна аўтаномнай асобай, якая нясе ў сабе высокія грамадскія ідэалы, і бунтуючай эмпірычнай асобай, азлобленай, схільнай да разбурэння і самаразбурэння. У прававой навуцы стварылася спрыяльная сітуацыя для этатысцкага пазітывізму з яго праваразуменем, якое грунтавалася на ідэях дзяржаўнага прымусу. Найбольш яркім прадстаўніком этатысцкага пазітывізму новай хвалі стаў Г.Ф. Шаршаневіч. Яго кніга па тэорыі права выйшла напярэдадні Першай сусветнай вайны, яе асноўныя палажэнні, прасякнутыя пафасам этатызму, гучалі вельмі палемічна. «Права, – пісаў ён, – ёсць функцыя дзяржавы, і таму лагічна яно немагчыма без дзяржавы і да дзяржавы» [30, с. 310]. Пры гэтым, лічыў вучоны, права перш за ўсё адлюстроўвае інтарэсы тых, хто ўладарыць. Яно «ўяўляе раўнадзейную дзвюх сіл, з якіх адна мае сваёй крыніцай інтарэсы тых, хто ўладарыць, а другая інтарэсы падуладных» [30, с. 310]. Г.Ф. Шаршаневіч бачыць у праве пераважна насільны інстытут, выкарыстоўваемы ўладай у сваіх інтарэсах. «Кожная норма права – загад, нормы права не прапаноўваюць толькі, не раяць, не пераконваюць, не просяць, не вучаць дзейнічаць пэўным спосабам, але патрабуюць пэўных паводзін... без дзяржавы няма права... і дзеянне норм права абмяжоўваецца межамі ўлады дзяржавы» [30, с. 311]. «Права – гэта тыя нормы паводзін, якія ўзяла пад сваю абарону дзяржаўная ўлада і якія ў сілу яе аўтарытэту прэтэндуюць на панаванне над членамі саюза незалежна ад іх жадання...», – сцвярджаў другі вядомы даследчык гісторыі і тэорыі дзяржавы і права В.М. Хвастоў [31, с. 55–56].

Такая была сітуацыя ў прававой навуцы Расіі да 1917 г., які азнаменаваўся дзвюма рэвалюцыямі. Лютаўская рэвалюцыя зноў узвысіла дух антыэтатызму, умацніла хваляванне дэмакратычнай прававой думкі, імкненне зацвердзіць прыярытэт ідэальнага права над дзяржавай. Рэвалюцыя Кастрычніцкая перавяла ўсе праблемы дзяржаўнага будаўніцтва і права ў зусім іншую плоскасць. Прышоўшыя да ўлады марксісты-артадоксы, многія з якіх не давучыліся і былі схільныя да вульгарызатарства, занялі ў большасці сваёй выразна нігілістычныя пазіцыі ў адносінах да дзяржавы і права. У кантэксте сказанага неабходна адзначыць, што ідэйна-тэарэтычнай асновай усёй савецкай юрыспрудэнцыі было марксісцка-ленінскае вучэнне аб дзяржаве і праве як надбудовачных з'явах, абумоўленых базіснымі (вытворчымі, эканамічнымі) адносінамі прыватнаўласніцкага грамадства. Прававыя адносіны, як і права ў цэлым, згодна з марксізмам, узнікаюць з эканамічных адносін прыватнай уласнасці, абслугоўваюць гэтыя адносіны, з'яўляюцца неабходнай формай іх выяўлення і існавання. Таму негатыўныя адносіны

марксістаў да прыватнай уласнасці пашыраюцца і на ўсе надбудоўчаныя з’явы (права, дзяржаву і г. д.), пароджаныя прыватнаўласніцкім спосабам вытворчасці, афармляючыя і абслугоўваючыя яго. У гэтай сувязі неабходна прызнаць правільным пункт погляду, згодна з якім, рэвалюцыйныя дзеячы пасля кастрычніка 1917 г. «не лічылі магчымым марнаваць час на будаўніцтва дзяржавы і прававой сістэмы Расіі не толькі таму, што патрэбна было тэрмінова рабіць сусветную рэвалюцыю, а і таму, што ў аснове новага ладу, як яны яго сабе ўяўлялі, праву месца не было» [32, с. 65].

Вось што пісаў, напрыклад, вядомы дзеяч юстыцыі першых гадоў савецкай улады А.Г. Гойхбарг: «Храм буржуазнага ўладарання – заканадаўства і яго фетыш – закон; храм пралетарскага і сацыялістычнага сусветнага ладу – кіраванне, а яго богаслужэнне – праца. Не выпадкова палітычныя ідэалы буржуазіі ўвасоблены ў парламентарызме – прававой дзяржаве. Сацыялістычныя ж зносіны па сэнсе сваім з’яўляюцца зносінамі для кіравання» [33, с. 5]. Другі марксісцкі аўтар першых паслярэвалюцыйных гадоў У.В. Адарацкі акцэнтаваў увагу на ненавуковасці права і юрыдычнага мыслення. У сваёй працы «Аб дзяржаве» ён пісаў: «Права і дзяржава зусім не ўяўляюць самастойныя сутнасці. Уяўленне аб іх, што існуе ў галовах юрыстаў і практычных дзеячаў, – гэта ідэі, якія з’яўляюцца толькі звёнамі ў ланцугу своеасаблівага працэсу грамадскага жыцця. Сама ж з’ява, якая скрываецца пад гэтай ідэяй ёсць улада, узброеная сіла» [34, с. 32].

З такіх падыходаў выцякала задача неадкладнага згортвання ўсяго таго, што засталася ад старога права і юрыдычных адносін. «Кожны свядомы пралетарый, – пісаў А.Г. Гойхбарг, – знае... што рэлігія – гэта опіум для народа. Але рэдка хто ўсведамляе, што права ёсць яшчэ больш атрутны і дурманлівы опіум для таго ж народа» [35, с. 3].

Да такой высновы прыйшоў і прафесар М.А. Рэйснер. Ён пісаў: «Калі права не „опіум для народа“, то ва ўсякім разе даволі небяспечнае зельле» [36, с. 35]. Права, на думку М.А. Рэйснера, не можа быць выкарыстана пралетарыятам як рэвалюцыйная зброя. «Пасля рэвалюцыі, – адзначаў вучоны, – мы літаральна тонем у моры заканадаўства і папяровай праватворчасці, мы захлынаемся ў праве і прававой ідэалогіі» [36, с. 3]. Адсюль, лічыў М.А. Рэйснер, узнікла небяспека бязмернай юрыдызацыі існаўшых парадкаў [36, с. 36]. Пра ступень распаўсюджвання і сіле ўплыву меркаванняў такога роду ў першыя гады савецкай улады красамоўна сведчыць, напрыклад, такі факт, што П.І. Стучка палічыў неабходным зрабіць у прадмове да сваёй, выдадзенай у 1921 г. кнігі «Рэвалюцыйная роля права і дзяржавы» наступную вельмі паказальную заяву: «Я пішу прадмову да сваёй кнігі з той про-

стай прычыны, што лічу неабходным сказаць некалькі слоў у яе абарону, таму што баюся, што без гэтага ніхто не стане чытаць у наш высокарэвалюцыйны час пра такія „контррэвалюцыйныя“ прадметы, як права» [37, с. 3]. У першыя паслярэвалюцыйныя гады на пазіцыях «згортвання права» стаяў і вядомы юрыст Я.Б. Пашуканіс, які лічыў, што адміранне катэгорый буржуазнага права будзе азначаць адміранне права наогул, гэта значыць знікненне юрыдычнага моманту ў адносінах людзей. Падставай для такой высновы служыла разуменне прававых адносін як асаблівага боку, разнавіднасці адносін абмену [38, с. 3]. Былі і іншыя спробы даказаць, што пралетарскае права было толькі адміраўшым буржуазным правам, што сацыялістычная рэвалюцыя ўзяла курс на згортванне прававой формы [39, с. 169–171]. Напрыклад, у энцыклапедычным выданні сярэдзіны 20-х гг. сцвярджалася: «З пункту гледжання гістарычнага матэрыялізму права як нейкай самастойнай сілы, якая рэгулюе грамадскія адносіны людзей, няма» [40, с. 14].

У аснове прававога нігілізму ў першыя гады савецкай улады ляжала спрошчанае трактоўка ўстановак марксізму. Выкарыстоўваючы аргументы, якія К. Маркс і Ф. Энгельс прыводзілі супраць ілюзорных ідэалогій наогул, некаторыя савецкія марксісты абвясцілі і права пустой ідэалагічнай формай, пазбаўленай усялякага сацыяльнага зместу. Адсюль выснова: рабочы клас, паколькі ён не мае патрэбы ў ілюзіях і сам нікога не спрабуе ўводзіць у зман, павінен адмовіцца ад права як ідэалагічнай формы.

Усё ж патрэбнасці дзяржаўнага будаўніцтва і задачы кіравання грамадскімі працэсамі аказаліся мацнейшымі, і яны даволі хутка паставілі перад кіраўнікамі савецкай дзяржавы пытанне аб неабходнасці павароту да права. Рэальная практыка функцыянавання дзяржавы паказала, што без права немагчыма вярнуць жыццё грамадства ў нармальнае рэчышча. Многія з тых, хто ў першыя паслярэвалюцыйныя гады прапаведаваў нігілізм, у тым ліку і А.Г. Гойхбарг, Я.Б. Пашуканіс, пацярпеўшы ад сталінскіх рэпрэсій, пазней на ўласным вопыце ўпэўніліся ў згубнасці тэорый, пагарджаўшых правам ў арганізацыі грамадскіх адносін.

Аднак адыход ад жорсткай нігілістычнай лініі, якая мела, паводле меркавання многіх удзельнікаў палітычнага жыцця, тэарэтычную падтрымку з боку марксізму, і паварот да права пачыналіся з вялікай цяжкасцю і спачатку былі вельмі нерашучымі. Нядзіўна таму, што цытуем мы вышэй адзін з кіраўнікоў наркамата юстыцыі П.І. Стучка ў 1918 г. пісаў, што ніякіх цвёрдых законаў быць не можа, таму што толькі рух пастаянны, і наогул дыктатура пралетарыяту неяк дрэнна вяжацца са словамі «пісаны закон» [41, с. 4]. У той жа час законы выдаваліся, дэ-

рэт ішоў за дэкрэтам і бальшавіцкая ўлада патрабавала іх абавязковага і дакладнага выканання. Апошнія якраз і змушала парушыць ідэалагічную забарону на пошукі новых азначэнняў права. А на чале гэтага, па волі палітычнага развіцця апынуліся юрысты-практыкі, у ліку якіх быў і П.І. Стучка. Менавіта яму і належыць першае савецкае азначэнне права: «Права – гэта сістэма (парадак) грамадскіх адносін, якая адпавядае інтарэсам пануючага класа і ахоўваецца арганізаванай яго сілай» [42]. Яно было ўключана ў «Кіруючыя пачаткі па крымінальным праве РСФСР», зацверджаныя Наркамюстам у 1919 г.

Такім чынам, развіццё агульнай тэорыі дзяржавы і права ў першыя гады савецкай улады хутчэй вызначалася практычнымі задачамі будаўніцтва новага грамадства. Практыка ў цэлым шэрагу пытанняў ішла наперадзе тэорыі і настойліва патрабавала вырашэння пастаўленых жыццём праблем. Таму вельмі паказальна, што першае савецкае азначэнне права было дадзена не ў дакладзе на навуковай канферэнцыі, не ў навуковым артыкуле ці манаграфіі, а ў практычным дакуменце.

У разглядаемы перыяд многія юрысты-марксісты апынуліся ў замкнутым коле: адмаўляючы права, яны заклікалі выконваць акты, якія выдавала савецкая ўлада. Той жа А.Г. Гойхбарг, абвясціўшы права опіумам для народа, заяўляў: «Я павінен, аднак, з самага пачатку ўстраніць адно магчымае непаразуменне. Гаворачы пра неабходнасць весці антыправавую прапаганду, я, само сабой разумеюцца, і ў думках не маю заахвочваць да невыканання правіл, устаноўленых Савецкай уладай, да непадпарадкавання таму, што мы называем савецкім правам. Вядома, было б вельмі добра, калі б мы маглі абысціся без гэтага слова, калі б мы маглі замяніць яго іншым» [43, с. 8–9].

Канцэпцыя тэарэтыка А.Г. Гойхбарга і яго прыхільнікаў выклікала рэзкую водпаведзь з боку практыка П.І. Стучкі, які ў прадмове, якая ўжо ўпаміналася, «абараняючы» сваю кнігу аб праве як прадмеце не «контррэвалюцыйным, а ў вышэйшай ступені рэвалюцыйным», прапанаваў і абгрунтаваў два прынцыповыя палажэнні: па-першае, юрысты-марксісты павінны ўзяцца за распрацоўку прававых праблем з супрацьпастаўленнем сваіх выноў буржуазнай ідэалогіі [37, с. 3], і па-другое, існуе не толькі эксплуатацыйнае, але і сацыялістычнае права «як рэвалюцыйнае права пралетарыяту ў барацьбе супраць контррэвалюцыйнага права буржуазіі» [37, с. 5].

У разуменні права П.І. Стучка спачатку зыходзіў з таго, што праваўтваральным асяроддзем выступаюць сацыяльныя класы, а дзяржава асоба не выдзяляецца сярод класава-грамадскіх фактараў. Аднак у больш позніх працах ён вымушаны быў адвесці ў сваёй канцэпцыі пэўнае месца і дзяржаве. Пануючы клас, лічыў П.І. Стучка, аргани-

зоўвае ахову і падтрымку прававых адносін, дзейнічаючы як праз дзяржаву, так і ў іншых формах. Інтарэсы пануючага класа, якія параджаюць сістэму грамадскіх адносін, фарміруюць і права. У сферы права яны складаюць зыходны канструктыўны матэрыял; класавыя адносіны, якія адлюстроўваюць гэтыя інтарэсы, – першасныя, а нормы права і законы, выдаваемыя дзяржавай, – другасныя [44, с. 11].

Такім чынам, разуменне права, прапанаванае П.І. Стучкам і падрабязна абгрунтаванае ім у шэрагу прац, ляжыць, хутчэй за ўсё, у рэчышчы сацыялагічнай юрыспрудэнцыі, адрозніваючыся ад большасці азначэнняў такога тыпу акцэнтам на класавых асновах права.

Па-іншаму класавы падыход да права быў рэалізаваны ў працах Я.Б. Пашуканіса [45, с. 32–181]. Для яго, як і для класікаў марксізму-ленінізму, буржуазнае права – гэта гістарычна найбольш развіты тып права, пасля якога немагчымы які-небудзь новы тып права. З гэтых пазіцый ён адхіляў магчымасць «пралетарскага права». У тэорыі права Я.Б. Пашуканіс паўтарае крытычны падыход, прыменены К. Марксам у эканамічнай тэорыі. Адносіны тавараўладальнікаў – гэта тыя «сацыяльныя адносіны sui generis, непазбежным адлюстраваннем якіх з’яўляецца форма права» [45, с. 71–72]. Збліжаючы форму права і форму тавару, ён генетычна выводзіць права з менавых адносін тавараўладальнікаў. У сувязі з гэтым яго тэорыя права ў літаратуры атрымала назву менавай. Іншымі словамі, паводле Я.Б. Пашуканіса, права ўзнікае там і тады, дзе і калі з’яўляюцца адасобленыя і супрацьлеглыя прыватныя інтарэсы. Сутыкненне інтарэсаў, спрэчка з’яўляюцца тым асноўным фактарам, які прыводзіць да нараджэння юрыдычных адносін з эканамічных. Дзякуючы судоваму працэсу «юрыдычнае абстрагуюцца ад эканамічнага», выдзяляючыся ў адносна самастойную прававую надбудову.

Але паступова ў меркаваннях Я.Б. Пашуканіса пачынаецца прыкметны крэн у бок класавага пазітывізму, прыстасоўвання сваёй пазіцыі да мэт апраўдання адносін, інстытутаў і норм ва ўмовах дыктатуры пралетарыяту і будаўніцтва сацыялізму. Так, у артыкуле «Марксісцкая тэорыя права» (1927) ён ужо прызнае наяўнасць новага паслярэвалюцыйнага і паслябуржуазнага «савецкага права» з «асаблівай спецыфічнай прыродай» [45, с. 188–189], а ў сярэдзіне 30-х гг. Я.Б. Пашуканісам была прапанавана тэорыя «сацыялістычнага права» [46, с. 4].

Такім чынам, згодна з Я.Б. Пашуканісам, права ўзнікае, развіваецца і існуе толькі на базе таварнага абмену. А паколькі пры капіталізме таварныя адносіны дасягаюць свайго поўнага развіцця, то адпаведна буржуазнае права ёсць своеасаблівы ідэал, найвышэйшая форма арганізацыі юрыдычнай матэрыі. Савецкія юрысты, на яго погляд, разглядалі

права пазазістарычна і, адрываючы ад аб'ектыўных умоў яго існавання (ад таварных адносін), паставілі сабе памылковую задачу знайсці нейкае універсальнае паняцце права, каб затым напоўніць яго сацыялістычным зместам. Адміранне буржуазнага права, лічыў Я.Б. Пашуканіс, прывядзе да адмірання права як сацыяльнага інстытута, а не да замены яго пралетарскім правам. Аднак ўжо ў канцы 20-х гг. яго погляды мяняюцца і ён пачынае «прызнаваць» наяўнасць савецкага, а затым і сацыялістычнага права. Як адзначаў У.С. Нерсясянц, «усё залежала ад зменлівай палітычнай кан'юктуры. У гэтай сістэме каардынат лагічна паслядоўная тэорыя права і дзяржавы проста немагчыма, і прыклад Пашуканіса ў гэтым плане вельмі паказальны» [23, с. 139].

З пазіцыі псіхалагічнай тэорыі права канцэпцыю права развіваў згаданы вышэй М.А. Рэйснер. Сваю заслугу ў галіне марксісцкага правазнаўства ён бачыў у тым, што вучэнне Л.І. Петражыцкага аб інтуітыўным праве паставіў на марксісцкую аснову, у выніку чаго «атрымалася не інтуітыўнае права наогул, якое магло і там і тут даваць індывідуальныя нормы, прыстасаваныя да пэўных грамадскіх умоў, а самае сапраўднае класовае права, якое ў выглядзе права інтуітыўнага выпрацоўвалася па-за якімі б там ні былі афіцыйнымі рамкамі ў радах прыгнечанай і эксплуатаемай масы» [36, с. 20]. Марксісцкія ўяўленні аб класавасці права М.А. Рэйснер тлумачыў у тым сэнсе, што кожны грамадскі клас – не толькі клас пануючы, але і прыгнечаныя класы – у адпаведнасці з яго становішчам у грамадстве і псіхікай стварае сваё рэальна існуючае і дзеючае інтуітыўнае класовае права. Ужо пры капіталізме, паводле М.А. Рэйснера, маецца не толькі буржуазнае права, але і пралетарскае і сялянскае права. Так што не «ўсё права» заплямлена «эксплуататарскай мэтай» [47, с. 159–160].

Такім чынам, М.А. Рэйснер прадоўжыў традыцыі Л.І. Петражыцкага, запазычыў у яго ідэю «інтуітыўнага права і палітыкі». Згодна з псіхалагічнай канцэпцыяй кожны сацыяльны клас выпрацоўвае ўласнае «інтуітыўнае права», якое з'яўляецца адной з форм усведамлення людзьмі супярэчнасцей паміж прадукцыйнымі сіламі і вытворчымі адносінамі ў перыяд рэвалюцыйнай ломкі. У перыяд жа «нармальнага эканамічных адносін» функцыя права заключаецца ў асвятленні існуючых грамадскіх адносін [36, с. 31–32]. Правасвядомасць ніколі не з'яўляецца толькі «аб'ектыўнай тэхнічнай фармулёўкай існуючых вытворчых адносін» (іх адлюстраваннем), але заўсёды нясе на сабе адбітак суб'ектыўнага. Правасвядомасць пануючага класа не можа адэкватна адлюстроўваць рэальныя адносіны з прычыны таго, што дадзены клас свядома імкнецца выдаць свае інтарэсы за агульнаагульнаныя, а то і за агульначалавечыя [48, с. 56, 88].

У адпаведнасці з гэтымі прадумовамі М.А. Рэйснер і яго паслядоўнікі рабілі выснову, што савецкая прававая сістэма ўяўляла сабой складаны кангламерат правасвядомасцей розных класаў, кожная з якіх мела выяўленне ў адным з кодэксаў: пралетарскае – у Кодэксе законаў аб працы, сялянскае – у Зямельным кодэксе, буржуазнае – у Грамадзянскім кодэксе [49, с. 320].

Такім чынам, паводле М.А. Рэйснера, «агульнае» савецкае права ва ўмовах нэпа паўстае як кампраміс трох класавых сістэм права (пралетарскага, сялянскага і буржуазнага). Гэта «агульнае» савецкае права ён з прычыны дамінуючай ролі пралетарскага (сацыялістычнага) права таксама характарызуе як «сацыялістычны правапарадак, які ўключае ў сябе класовае права трох класаў» [36, с. 247].

Уся гісторыя права, паводле меркавання М.А. Рэйснера, – гэта «гісторыя яго згасання» [36, с. 274], а пры камунізме яно павінна было згаснуць назаўсёды. Неабходна адзначыць, што канцэпцыя «агульнага» савецкага права, прапанаваная М.А. Рэйснерам, падвяргалася крытыцы ўжо ў сярэдзіне 20-х гг., у тым ліку з боку П.І. Стучкі і Я.Б. Пашуканіса.

Як бачым, пошукі новага праваразумення ў 20-я гг. вяліся ў складаных і надзвычай супярэчлівых ідэалагічных умовах. Але ў гэты перыяд удалося пераадолець першы бар'ер на шляху прававога развіцця краіны – марксісцкае палажэнне аб спрадвечнай ілюзорнасці права, аб праве як канцэнтрацыі ідэалагічных фальсіфікацый. Прачыў быў здзейснены, і з'явілася мноства канцэпцый савецкага права. Аднак усе яны зыходзілі з пастулата аб поўнай залежнасці прававой сістэмы ад сацыяльнай. Любая марксісцка-ленінская трактоўка права падкрэслівала вытворнасць прававой сістэмы ад эканамічных умоў развіцця грамадства, вызначала межы права з улікам яго здольнасці афармляць і адлюстроўваць рэчаісныя працэсы і з'явы.

Ужо ў другой палове 20-х гг. разнастайнасць пунктаў гледжання і падыходаў да разумення права дасягнула ступені, параўнальнай з дарэвалюцыйнай. Акрамя асноўных марксісцкіх кірункаў у тэорыі права, прадстаўленых П.І. Стучкам, Я.Б. Пашуканісам, М.А. Рэйснерам, з'явілася нямала іншых канцэпцый [50; 22, с. 163–183]. Ажывіліся і юрыдыка-пазітывісцкія настроі. «Усё-такі права ёсць сукупнасць норм», – пісаў С.А. Катлярэўскі насуперак пануючаму тады ўяўленню аб праве як сістэме грамадскіх адносін [51, с. 43]. Права, лічыў другі вядомы юрыст паслярэвалюцыйнага перыяду М.В. Крыленка, – гэта не сістэма грамадскіх адносін, а толькі адлюстраванне ў пісанай ці няпісанай форме адносін людзей адно да аднаго. Па сваім змесце права ёсць сістэма норм, якая мае задачай спачатку абараніць (з дапамогай турмаў

і войскаў), пасля апраўдаць (з дапамогай універсітэтаў) існуючы парад [52, с. 25–26; 53, с. 20]. Праўда, па-першае, сам М.В. Крыленка не заўсёды паслядоўна прытрымліваўся гэтага пункту погляду, а па-другое, меўшая асобае значэнне ў першыя паслярэвалюцыйныя гады барацьба з дагматычнай юрыспрудэнцыйнай парадзіла адмоўныя адносіны да вызначэння права праз сукупнасць утвараючых яго норм.

У пачатку 30-х гг. развіццю права пачынае садзейнічаць разуменне кіраўніцтвам СССР рашаючай ролі дзяржавы ў ажыццяўленні маштабных грамадскіх пераўтварэнняў (індустрыялізацыя, калектывізацыя, барацьба супраць розных ухілаў і г. д.).

Прамая арыенціроўка на далейшую палітызацыю юрыдычнай навукі (у духу курсу партыі на барацьбу супраць правых і левых, супраць трацкістаў і бухарынцаў, супраць «апартунізму» і буржуазнай ідэалогіі) утрымлівалася ўжо ва ўстаноўчым дакладзе Л.М. Кагановіча, з якім ён выступіў 4 лістапада 1929 г. у Інстытуце савецкага будаўніцтва і права Камуністычнай акадэміі. Паводле ацэнкі Л.М. Кагановіча, не толькі буржуазныя юрысты, але і частка камуністаў-дзяржаўнікаў апынуліся «ў палоне ў старой буржуазнай юрыдычнай метадалогіі» [54, с. 8]. Гэта выступленне паслужыла сігналам да разгортвання на прававым фронце шырокай кампаніі бальшавіцкай «крытыкі і самакрытыкі». Як вынік, абвастралася барацьба і паміж дзвюма асноўнымі пазіцыямі ў савецкім правазнаўстве таго часу – пазіцыямі Я.Б. Пашуканіса і П.І. Стучкі. Агульнатэарэтычныя спрэчкі аб праваразуменні па-свойму праламляліся і развіваліся ў галіновых юрыдычных навуках [22, с. 274–278].

Агульную сітуацыю ў тэорыі права і галіновых навуках у канцы 20-х – пачатку 1930 г. П.І. Стучка ахарактарызаваў як крызісную з прычыны адсутнасці адзінства ў разуменні права, адпаведнай генеральнай лініі на прававым фронце. «У нас, – пісаў ён, – на аснове асобных (часта вырваных выпадкова) фраз ці памылак друку, недакладных ці сумніўных цытат ідуць узаемныя абвінавачанні ва ўхілах і загібах, а ўласнай генеральнай (для нашай прававой работы і барацьбы) лініі пакуль што няма. Гэта лінія павінна быць шырокай канкрэтнай праграмай на цвёрдых асновах адзінай платформы» [55, с. 52].

Спроба выпрацоўкі такой адзінай «правільнай» пазіцыі і лініі ў пытаннях праваразумення была зроблена на I Усесаюзным з'ездзе марксістаў-дзяржаўнікаў і прававедаў у 1931 г. Сярод удзельнікаў з'езда дамінавалі прыхільнікі Я.Б. Пашуканіса, і рэзалюцыя з'езда была прынята па дакладах Я. Пашуканіса і Я. Бермана [56, с. 141–153]. Праўда, Я.Б. Пашуканіс і П.І. Стучка ахарактарызаваліся як «найвыдатнейшыя прадстаўнікі марксісцка-ленінскай тэорыі права» [56, с. 141]. Разам з

тым прызнанне іх укладу ў юрыдычную навуку спалучалася з пералічэннем шэрагу недахопаў іх канцэпцый. Аналіз дакументаў з'езда не дае падстаў сцвярджаць аб яго плённай рабоце. Агульная пазіцыя ў пытаннях праваразумення не была распрацавана. Яна насіла эклектычны характар: у ёй спрабавалі злучыць несумяшчальныя адно з адным уяўленні аб праве. Асабліва наглядна гэта выяўлялася ў тым, што аўтары рэзалюцыі, прызнаючы пралетарскую класавую сутнасць савецкага права, у той жа час адмаўлялі канцэпцыю «пралетарскага права», каб неяк выратаваць дактрынальныя ўяўленні аб буржуазным «роўным праве» пасля пралетарскай рэвалюцыі. Таму і пасля вышэйназванага з'езда спрэчкі паміж прыхільнікамі розных канцэпцый праваразумення (перш за ўсё П.І. Стучкі і Я.Б. Пашуканіса) працягваліся і нават станавіліся больш жорсткімі.

Але ўсе ж такі I Усесаюзны з'езд марксістаў-дзяржаўнікаў і прававедаў высвеціў галоўнае – падтрымку этатысцкага праваразумення з боку афіцыйных органаў улады і кіравання СССР.

З'езд не праявіў дастатковай паслядоўнасці ў вырашэнні пытання аб суадносінах дзяржавы і права пры сацыялізме. У яго рашэннях вылучэнне дзяржавы праз прававыя формы дзейнасці аб'яўлялася рэцэдывам буржуазнай юрыдычнай метадалогіі. Гэта прывяло да таго, што практычна былі згорнуты даследаванні па дзяржаўным і адміністрацыйным праве. У кантэксте сказанага неабходна прызнаць, што прынцыповым недахопам, што прасочваўся ў юрыдычнай літаратуры аж да пачатку 30-х гг., з'яўляўся адрыў тэорыі дзяржавы ад тэорыі права, які грунтаваўся на ўяўленні аб тым, што дзяржава як палітычная арганізацыя пралетарыяту і яго саюзнікаў па класавай барацьбе неабходна на ўвесь перыяд пераходу ад капіталізму да камунізму, тады як права ёсць нешта аджыўшае свой век разам з буржуазным грамадствам, чужое сацыялізму. Такія нігілістычныя адносіны да права адмоўна адбіваліся на даследаванні дзяржавазнаўчых пытанняў. Недацэньваліся, а падчас ігнараваліся прававыя формы дзейнасці дзяржавы як арганізатара сацыялістычных грамадскіх адносін. У дзейнасці савецкай дзяржавы па рэгуляванні гаспадарчага жыцця ў краіне, заяўляў, напрыклад, Я.Б. Пашуканіс, тэхнічна-арганізацыйныя моманты падаўляюць і выцясняюць моманты юрыдычныя, фармальныя. Вызначэнне паўнамоцтваў і адказнасці адміністрацыі дзяржаўных прадпрыемстваў, а таксама ўсе іншыя элементы прававога рэгулявання «адыходзяць на другі план у параўнанні з гаспадарчай мэтазгоднасцю як самога задання, так і метадаў яго выканання» [57, с. 34–37]. Дзяржава, як адзначаў Я.Б. Пашуканіс, па меры ўдасканалення гаспадарчай функцыі ўсё менш абапіраецца на права, на закон, на юрыдычную надбудову, значэнне

якіх змяншаецца, рэгуляванне «становіцца тым больш эфектыўным, чым слабейшай і менш значнай становіцца роля закона і юрыдычнай надбудовы ў чыстым яе выглядзе» [57, с. 37].

Такія настроі ў асяроддзі савецкіх юрыстаў выявіліся ў спробе пабудаваць адзінае вучэнне аб дзяржаве, якое б змагло замяніць дзяржаўнае права, адміністрацыйнае права і г. д. Адміраючая прававая форма ў сістэме дзяржавы пралетарыяту, як лічылі тады некаторыя вучоныя, не можа быць прадметам даследавання, раўнацэнным дзяржаве. Таму ім уяўлялася недапушчальным у назве навукі спалучаць паняцці «дзяржава», «адміністрацыя» са словам «права». Адна з асноўных мэт гэтай спробы – як мага далей адвесці вучэнне аб дзяржаве ад юрыдычных праблем, ад неяспекі, як тады пісалі, «юрыдызаваць усю тканіну Савецкай дзяржавы і вучэнне аб ёй ператварыць у юрыдычную дысцыпліну» [58, с. 8–10].

Пазней былі зжыты такія адносіны да права, устанавілася ўяўленне аб сацыяльным адзінстве дзяржавы і права як у сэнсе мэт, задач, прызначэння ў сацыялістычным грамадстве, так і ў сэнсе іх гістарычнага лёсу – адмірання пры камунізме.

Вяртаючыся да гісторыі пошуку «генеральнай лініі» савецкага праваразумення асоба неабходна адзначыць нараду па пытаннях навукі савецкай дзяржавы і права, праведзеную Інстытутам права АН СССР 16–19 ліпеня 1938 г. Яе арганізатарам і дырыжорам быў А.Я. Вышыньскі, тагачасны дырэктар Інстытута права і адначасова пракурор СССР. Нарядзе быў нададзены ўсесаюзны характар, у ёй прынялі ўдзел каля 600 навуковых работнікаў, выкладчыкаў навучальных устаноў краіны, практыкаў з розных рэгіёнаў дзяржавы. Асноўная мэта склікання форуму заключалася ў тым, каб у духу патрэбнасцей рэпрэсіўнай практыкі сталінскага рэжыму зацвердзіць «адзіна правільную генеральную лінію» ў юрыдычнай навукі і з гэтых пазіцый пераацаніць і адхіліць усе кірункі і канцэпцыі савецкіх юрыстаў папярэдняга перыяду як «варожыя» і «антысавецкія». Таму вядучай тэмай нарады стала «выкрыццё ворагаў народа», «банды ад тэорыі права», «правакатараў і здраднікаў», да якіх А.Я. Вышыньскі прылічыў Я.Б. Пашуканіса, М.В. Крыленку («верхаводы банды»), А.Г. Гойхбарга, М.А. Рэйснера, І.П. Разумоўскага, П.І. Стучку і інш. Усім ім прад'явілі шэраг абвінавачанняў. Па-першае, названыя юрысты, на думку А.Я. Вышыньскага, сцвярджалі, што з пабудовай сацыялізму класавая барацьба не абстраецца, а затухае, што капіталізм мірна ўрастае ў сацыялізм і што адпаведна апарат прымусу паступова будзе страчваць сваё значэнне. Па-другое, ім ставілася ў віну тое, што яны адмаўлялі магчымасць стварэння сацыялістычнага права, бачылі ў праве выключна буржуазны інстытут. Дадзены тэзіс, паводле А.Я. Вышыньскага, прывёў многіх савецкіх юрыстаў

да ідэі аб хуткім адміранні права, што падрывала яго пераўтваральную ролю і культывавала нігілістычныя адносіны да сацыялістычнага права. Па-трэцяе, А.Я. Вышыньскі ўбачыў спробу прававедаў звесці права ці да эканомікі, ці да палітыкі, што скажала сутнасць марксісцкага разумення права.

У цэнтры ўвагі нарады стаяла пытанне аб суадносінах буржуазнага і сацыялістычнага права. Дадзеная праблема не была надуманай, бо, сапраўды, многія савецкія юрысты на чале з Я.Б. Пашуканісам меркавалі, што права па сваёй прыродзе буржуазнае, пры капіталізме наступае яго поўнае развіццё, а ва ўмовах сацыялістычнага грамадства, дзе таварны абмен паступова знікне, права пазбаўляецца аб'ектыўнай асновы свайго існавання і павінна адмерці. З пункту гледжання А.Я. Вышыньскага, буржуазнае права адпавядае капіталістычнай фармацыі і асуджана разам з ёй на гібель. Сацыялістычная фармацыя, якая ўзнікае ўслед за капіталістычнай, нараджае новае сацыялістычнае права – права пераходнага перыяду ад капіталізму да «найвышэйшых ступеняў камунізму», калі дзяржава і права адамруць. Сацыялістычнае права мае рысы буржуазнага ў той меры, у якой праца з'яўляецца крытэрыем каштоўнасцей пры капіталізме і сацыялізме. Аднак па меры ўмацавання сацыялістычных адносін права ўсё больш будзе напаўняцца сацыялістычным зместам. У гэтым сэнсе, робіць выснову А.Я. Вышыньскі, сацыялістычнае права ёсць найбольш дасканалы, найвышэйшы тып права, паколькі адностроўвае самы прагрэсіўны тып грамадскіх адносін. А.Я. Вышыньскі абгрунтоўвае ідэю І.В. Сталіна аб тым, што па меры руху савецкага грамадства да камунізму дзяржава і права будуць усё больш умацоўвацца і напярэдадні свайго адмірання дасягнуць найбольшага росквіту.

На нарадзе была сфармулявана пазіцыя ў адносінах да буржуазнай прававой ідэалогіі. Буржуазная юрыдычная думка, паводле А.Я. Вышыньскага, пазбаўлена адзінства і зместу, надзвычай абстрактная, спрабуе пазнаць прававыя з'явы з іх саміх, без сувязі з эканомікай і класвай барацьбой, а таму ўяўляе «блытаніну і хаос». Хоць А.Я. Вышыньскі і заклікае ўзяць у буржуазнай навукі ўсё каштоўнае, логіка яго разважанняў вядзе да поўнага адмаўлення немарксісцкіх прававых тэорый. Правядзенне жорсткай раздзяляльнай лініі паміж марксісцкай тэорыяй дзяржавы і права («сапраўды навуковай») і ўсімі астатнімі («буржуазнымі», «ненавуковымі») павінна было прывесці і прывяло да ізаляцыі і творчага застою айчынай тэорыі права. Выкарыстанне ідэі немарксісцкіх аўтараў, што было характэрна, напрыклад, для П.І. Стучкі ці М.А. Рэйснера, разглядалася як «буржуазны ўхіл».

У асноўным дакладзе, з якім выступіў А.Я. Вышыньскі, і яго ключным слове, а таксама ў іншых выступленнях галоўная ўвага была

ўдзелена «выкрыццю» тэарэтычных палажэнняў «трацкіска-бухарынскай банды на чале з Пашуканісам, Крыленкам і шэрагам іншых здраднікаў» [59, с. 8], пытаннем новага агульнага азначэння права і выцякаючым адсюль задачам тэорыі дзяржавы і права і галіновых юрыдычных дысцыплін.

У пісьмовым (а не ў вусным) тэксце даклада А.Я. Вышынскага і адобраных нарадай тэзісах яго даклада фармулёўка агульнага азначэння права дадзена ў наступнай рэдакцыі: «Права – сукупнасць правіл паводзін, выяўляючых волю пануючага класа, устаноўленых у заканадаўчым парадку, а таксама звычайў і правіл супольнага жыцця, санкцыянаваных дзяржаўнай уладай, прымяненне якіх забяспечваецца прымусовай сілай дзяржавы ў мэтах аховы, замацавання і развіцця грамадскіх адносін і парадкаў, выгадных і патрэбных пануючаму класу» [59, с. 37]. Як бачым, у дакладзе А.Я. Вышынскага адсутнічала азначэнне савецкага права, але прызнавалася прымяненне агульнага азначэння права і да савецкага права. У канчатковай жа рэдакцыі тэзісаў даклада А.Я. Вышынскага, адобраных нарадай, даецца азначэнне савецкага права ў наступнай фармулёўцы: «Савецкае права ёсць сукупнасць правіл паводзін, якія ўстаноўлены ў заканадаўчым парадку ўладай працоўных, выражаюць іх волю і прымяненне якіх забяспечваецца ўсёй прымусовай сілай сацыялістычнай дзяржавы ў мэтах абароны, замацавання і развіцця адносін і парадкаў, выгадных і неабходных працоўным, поўнага і канчатковага знішчэння капіталізму і яго перажыткаў у эканоміцы, побыце і свядомасці людзей, пабудовы камуністычнага грамадства» [59, с. 183]. Праз 10 гадоў на другой нарадзе навуковых работнікаў-юрыстаў А.Я. Вышынскі даў больш сціслае азначэнне права: «Закон ёсць форма, у якой выяўляецца воля пануючага класа. Права – гэта не адзін закон, а ўся сума ці ўся сукупнасць законаў» [60, с. 421].

Аналіз сутнасці азначэння савецкага права дазваляе сцвярджаць, што новае праваразуменне грунтавалася на двух прынцыпах – класавым і нарматыўным. Разгляд права як «сукупнасці правіл паводзін» (гэта значыць норм), устаноўленых дзяржавай і забяспечаных яе прымусовай сілай, ёсць не што іншае, як галоўная прыкмета юрыдычнага пазітывізму – «буржуазнай» тэорыі, якую крытыкаваў сам А.Я. Вышынскі. Але прыкладны характар нарматыўзму як мага лепш адпавядаў патрэбнасцям умацавання таталітарнага рэжыму, паколькі дазваляў выкарыстоўваць права ў якасці інструмента правядзення волі дзяржавы. Права, паводле А.Я. Вышынскага, ёсць форма палітыкі, форма дзейнасці дзяржавы.

Удзельнікі нарады ў сваіх заўвагах і дапаўненнях да фармуляванага А.Я. Вышынскім агульнага азначэння права ў прынцыпе не выйшлі

за рамкі прапанаванага тыпу праваразумення. Іх прапановы (пры адабрэнні ў цэлым) тычыліся ўнутрытыпалагічных удакладненняў, змяненняў фармулёвак і г. д. Напрыклад, Н.Н. Палянскі, вітаючы прапанаванае азначэнне права ад імя ўсіх «юрыстаў цвярозага розуму», разам з тым выказаўся за замену слоў «правілы паводзін» словам «норма». С.Ф. Кечак'ян, В.С. Тадэвасян і Д.М. Генкін таксама, хоць і ў некалькі іншых фармулёўках, выказаліся за выкарыстанне ў агульным азначэнні права тэрміна «норма» замест або разам са словамі «правілы паводзін».

Найбольш крытычным у адносінах да пазіцыі А.Я. Вышынскага было выступленне ў спрэчках А.К. Стальгевіча. Ён адзначыў, што прапанаванае А.Я. Вышынскім азначэнне з'яўляецца аднабаковым, бо «не ахоплівае ўсіх асноўных бакоў, усяго значэння права». Канкрэтызуючы гэту агульную заўвагу, А.К. Стальгевіч выказаўся за тое, каб у азначэнні ўтрымлівалася характарыстыка права як узведзенай у закон волі пануючага класа. У гэтай сувязі ён пачаў крытыкаваць «шкоднікаў, ворагаў народа» за прыніжэнне ролі закона і абвінаваціў П.І. Стучку ў тым, што нібыта ён, «па-шкодніцку фармулюючы пытанне аб праве, адкідваў закон, ігнараваў і прыніжаў ролю закона», што «ў яго азначэнні няма палажэння аб ролі і значэнні закона» [59, с. 87]. У духу сваіх ранейшых ўяўленняў А.К. Стальгевіч таксама зазначыў: «...Калі гаворыцца аб праве, то нельга абмяжоўвацца адным толькі нарматыўным бокам пытання. Неабходна мець на ўвазе не толькі прававыя нормы, але і прававыя адносіны і прававую ідэалогію» [59, с. 87].

Пасля А.К. Стальгевіча выступілі С.А. Галунскі, М.С. Страговіч, М.А. Аржанаў і іншыя, якія сталі абвінавачваць ужо яго (А.К. Стальгевіча) у падтрымцы поглядаў П.І. Стучкі і Я.Б. Пашуканіса, скажэнні марксізму-ленінізму.

У сваім заключным слове А.Я. Вышынскі адзначыў: «Калі тав. Стальгевіч тут гаварыў, што права ёсць парадак грамадскіх адносін, то гэта не што іншае, як паўтарэнне формулы Стучкі. Калі тав. Стальгевіч гаворыць, што права ёсць форма грамадскіх адносін, ён паўтарае азначэнне Стучкі. Але гэта азначэнне права нельга спалучаць з маім азначэннем права. Прымірыць азначэнне, дадзенае ў маіх тэзісах, з азначэннем права як парадку грамадскіх адносін нельга» [59, с. 163].

Ніхто з выступаўшых не падтрымаў А.К. Стальгевіча. Толькі адна з яго прапаноў (аб праве як волі пануючага класа), супаўшая з заўвагамі некаторых іншых вучоных, была ўлічана ў канчатковай рэдакцыі агульнага азначэння права і азначэння савецкага права. Пра тое, як было атрымана татальнае адзінства на нарадзе і пашырана на ўвесь прававы фронт у якасці загаду, які не абмяркоўваўся, сведчыць пратакольная

заўвага да выступлення А.К. Стальгевіча: «Не маючы права па сутнасці змяніць стэнаграму свайго выступлення, лічу неабходным заявіць, што пасля абмеркавання на Нарадзе з азначэннем права тав. Вышынскага цалкам і поўнасьцю згодны... Праца Нарады, у праватнасці крытыка майго выступлення тав. Вышынскім, дапамаглі мне вызваліцца ад рэшткаў асобных ранейшых памылковых палажэнняў. – Стальгевіч» [59, с. 85].

Азначэнне права, прапанаванае А.Я. Вышынскім, увайшло ў літаратуру як «нарматыўны» падыход да права. Аднак у адрэдагаваным варыянце яго даклада гаварылася пра правілы паводзін, а не пра нормы. «Відаць, – піша У.С. Нерсясянц, – для самога Вышынскага гэта было пэўнай славеснай страхоўкай ад непатрэбных асацыяцый з „буржуазным нарматывізмам“. Па сутнасці ж гэтыя тэрміны былі для яго сінонімамі» [22, с. 297]. Невыпадкова, тлумаччы сваё агульнае азначэнне, ён сцвярджаў: «Права ёсць сукупнасць правіл паводзін, ці норм, але не толькі норм, а і звычай і правіл супольнага жыцця, санкцыянаваных дзяржаўнай уладай і абараняемых ёю ў прымусовым парадку» [59, с. 37].

Такім чынам, філасофія права А.Я. Вышынскага з’яўлялася, па сутнасці, крайняй формай этатысцкага пазітывізму. Яна зводзіла ўсё прававое да прадпісанняў і загадаў зверху, бачыла ў праве толькі інструмент дзяржаўнага прымусу. Згодна з «новым» разуменнем права, сфармуляваным А.Я. Вышынскім у ліпені 1938 г., дзяржава ўстанаўлівае і санкцыянуе юрыдычныя нормы, забяспечвае іх прымусовае выкананне, а значыць, вызначае сутнасць права. Гэта этатысцкая канцэпцыя права выцесніла ўсе іншыя тэарэтычныя пабудовы, перш за ўсё сацыялагічныя падыходы да права. Новая прававая парадыгма зводзіла на нішто ролю грамадства ў фарміраванні права і юрыдычных інстытутаў. Лёс права быў фактычна поўнасьцю аддадзены дзяржаве, якая разумелася як механізм кіравання і татальнага кантролю над грамадствам.

Дзяржаўнае рэгуляванне ў прававой форме распаўсюджвалася на празмерна шырокую сферу грамадскага жыцця, пакідаючы ўсё менш прасторы для свабоднай ініцыятывы людзей. Адміністрацыйнае імкненне ва ўсё ўмешвацца і ўсюды наводзіць адзіны парадак, ламаць натуральна-гістарычны ход падзей у адпаведнасці з прыдуманымі схемамі ўпарадкавання жыцця дэфармавала і надоўга вывела са строю нармальныя метады прававога рэгулявання.

Калі дапусціць, што канцэптuallyны пералом у савецкай тэорыі права, здзейснены ў 1938 г., меў на мэце даць ідэальную канцэпцыю права для таталітарнай дзяржавы, то яна, несумненна, была дасягнута. На тэарэтычным узроўні сувязь права з грамадствам страціла

якое-небудзь значэнне, права перамясцілася выключна ў сферу дзяржаўнага быцця. Дагматычная тэорыя права, распрацаваная А.Я. Вышынскім і прыстасаваная да патрэбнасцей адміністрацыйна-камандавага кіравання краінай, ідэалагічна абгрунтавала неабмежаваную ўладу І.В. Сталіна, найгрубейшыя парушэнні законнасці добра наладжаным прымусова-рэпрэсіўным апаратам дзяржавы (органамі НКУС, судом, пракуратурай і г. д.).

Нарада, якая ператварылася, па сутнасці, у абвінаваўчы працэс супраць многіх юрыстаў-тэарэтыкаў, так сфармулявала галоўны кірунак у развіцці савецкага права: «Важнейшая задача, якая стаіць цяпер перад усімі навуковымі работнікамі права і дзяржавы, заключаецца ў канчатковым выкарчоўванні і поўнай і канчатковай ліквідацыі ўсіх рэшткаў гэтых правакатарскіх „поглядаў“ і „праграм“, поўным і канчатковым ачышчэнні „аўгіевых канюшняў“ у галіне права, ачышчэнні нашай прававой глебы ад усяго хламу, усяго броду, усёй гнюснасці варожых „тэорыяў“, якія мелі ў нас хаджэнне па нашай віне, па недапушчальнай даверлівасці нашай да „іх“ аўтараў, якія аказаліся проста-такі паліцэйскімі шпікамі і замежнымі лазутчыкамі і шпіёнамі» [59, с. 8].

На нарадзе была пастаўлена задача завяршыць на аснове ідэй Маркса – Энгельса – Леніна – Сталіна пабудову навукі савецкага сацыялістычнага права, зрабіць яе дзейным сродкам умацавання савецкай дзяржавы. Савецкая тэорыя права, паводле А.Я. Вышынскага, павінна была стварацца на базе сацыялістычных вытворчых адносін і практыкі сацыялістычнага будаўніцтва. У гэтым сэнсе тэорыя права ёсць юрыдыка-паняцыйнае афармленне асноўных прынцыпаў і каштоўнасцей «сацыялізму, сацыялістычнай рэвалюцыі, сацыялістычнага дзяржаўнага і грамадскага ладу» [59, с. 163]. Адсюль выцякаў прадмет тэорыі дзяржавы і права – сутнасць і заканамернасці развіцця дзяржавы і права, савецкай дзяржавы і права ў асаблівасці, дыктатура пралетарыяту і сацыялістычная дэмакратыя, шляхі ўмацавання савецкай дзяржавы і права, сацыялістычныя праваадносінны і г. д.

Калі Я.Б. Пашуканіс, П.І. Стучка або М.А. Рэйснер дазвалялі сабе інтэрпрэтаваць К. Маркса і У.І. Леніна і нават крытыкаваць іх, то нарада 1938 г. абвясціла курс на абсалютызацыю асобных, часта адвольна ўзятых палажэнняў марксізму, агрубленых і спрошчаных І.В. Сталіным. Нарада адкрывала дарогу прымітыўнай апалагетыцы, рабіла небяспечным творчы і крытычны навуковы пошук.

Такім чынам, у канцы 30-х гг. у савецкай юрыдычнай навуцы адбылася змена прававой парадыгмы. Замест таго, каб у якасці адносна самастойнай грамадска-дзяржаўнай з’явы наладжваць, упарадкоўваць адносінны паміж грамадзянскай супольнасцю і дзяржавай, права апыну-

лася як быццам бы пад дзяржавай, стала часткай яе палітыка-адміністрацыйнага інструментарыя, сродкам афармлення яго каманд.

Разрыў права і рэчаіснасці лагічна вядзе да фетышызацыі прававой нормы, прыпісвання ёй міфічнай здольнасці «тварыць» прававое жыццё, да ўяўлення аб тым, што нібыта юрыдычныя нормы «ствараюцца ў „рэторце“ заканадаўцы, вырошчваюцца, як штучны крышталі ў лабараторных умовах, а затым прыўносяцца ў жыццё праз асаблівы механізм прававой рэгуляцыі» [32, с. 74].

Правасвядомасць паступова выпрацавала перабольшанае ўяўленне аб залежнасці вырашэння любой жыццёва важнай праблемы ад нормы і нарматыўнай базы. Ледзь не кожную няўдачу правапрымянення практыкі сталі тлумачыць недасканаласцю закона, а хібы юрыдычнага рэгулявання адносіць на рахунак заканадаўцы. У жыцці дзіўным чынам перапляліся элементы прававога нігілізму і прававога фетышызму, беззаконнасці і наіўнай веры ў закон як усемагутны сродак вырашэння сацыяльных праблем.

Было б, вядома, перабольшаннем лічыць прапанаваную А.Я. Вышынскім дэфініцыю права прычынай указаных дэфармацый ва ўзаемаадносінах грамадства, дзяржавы і права, але ў цэласнай сістэме таталітарызму ў яе было сваё трывалае, лагічна абгрунтаванае месца. Паводле трапнага выразу доктара юрыдычных навук, прафесара А.А. Цілле, азначэнне паняцця права, дадзенае А.Я. Вышынскім, «панавала ў навуцы, пакуль у ёй панавалі сам А.Я. Вышынскі» [61, с. 130].

З некаторай лібералізацыяй грамадскага жыцця ў постсталінскі перыяд звязаны спробы пахіснуць панаванне праваразумення, якое зводзіла права да сукупнасці ўстаноўленых дзяржавай норм. Пачынаючы з сярэдзіны 50-х гг. у тэорыі савецкага права разгарнулася палеміка паміж прыхільнікамі афіцыйнага праваразумення (напрыклад, С.С. Аляксееў) і тымі, хто выступаў за яго перагляд (С.Ф. Кечак'ян, Я.Ф. Мікаленка, А.А. Піанткоўскі, А.К. Стальгевіч і інш.). Справа, аднак, зводзілася толькі да сутыкнення паміж «вузкім», «нарматыўным» і «шырокім» падыходам да права. Напрыклад, у процівагу «вузканарматыўнаму» азначэнню права сталі тлумачыць як адзінства прававой нормы і праваадносін (С.Ф. Кечак'ян, А.А. Піанткоўскі) ці як адзінства прававой нормы, праваадносін і правасвядомасці (А.К. Стальгевіч, Я.Ф. Мікаленка) [62–66]. Нельга не пагадзіцца з думкай беларускага навукоўца У.А. Кучынскага пра тое, «што шырокая трактоўка права некаторымі правазнаўцамі ў 50-я гады ў значнай меры базіравалася на крытыцы нарматыўна-класавага яго азначэння, дадзенага А.Я. Вышынскім, які дапускаў яго выкарыстанне для ажыццяўлення палітычных рэпрэсій, грубага парушэння законнасці» [67, с. 44–45].

Сваёй крытыкай азначэння права 1938 г. прыхільнікі «шырокага» падыходу парушалі манаполію афіцыйнага праваразумення і палажылі канец маналітнаму адзінству на прававым фронце. Пачаўся павольны працэс руху ад ранейшай «аднадумнасці» да плюралізму навуковых поглядаў у савецкай юрыспрудэнцыі. Аднак трэба адзначыць, што і праваадносін, і правасвядомасць, і правапрымяненне ў цэлым нельга ўключаць у паняцце права.

Між тым спробы асудзіць нарматыўнізм у праве, на наш погляд, не маглі быць паспяховымі, таму што права нязменна нарматыўнае. Любая канцэпцыя, якая ігнаруе гэту акалічнасць, непаўнацэнная. Зразумела, канцэпцыя аб выключна прымусовым характары прававых норм не вытрымлівае крытыкі. За ёй стаіць адмаўленне агульнасацыяльнай каштоўнасці права, яго выхаваўчай ролі і г. д. Гэта ўся тая ж гіпербалізацыя аднаго з бакоў права, абумоўленая гістарычнымі абставінамі, у якіх фарміраваліся гэтыя ідэі, палітычнай кан'юнктурай. Варта пагадзіцца з прафесарам А.Б. Венгеравым, які лічыць, што «пры ўсіх гэтых палітычных кан'юктурных выдатках, пры ўсёй гэтай „класавай“ і „прымусовай“ гіпербалізацыі і вульгарызацыі ўсё ж лагічна правільным застаецца ў азначэнні права той падыход, які выдзяляе яго нарматыўна-рэгулятыўнае ядро, аб'ектыўную абумоўленасць, узаемасувязь з матэрыяльнымі ўмовамі жыцця грамадства і дазваляе сфармуляваць азначэнне права на гэтай аснове» [68, с. 325].

Неабходна памятаць, што доўгі час тэарэтычныя дыскусіі абыходзілі самае галоўнае – этатысцкую сутнасць праваразумення. Паняцце права з часоў вядомай нарады па пытаннях навукі савецкай дзяржавы і права ў айчынай юрыдычнай літаратуры практычна не выходзіла за рамкі прававога пазітывізму. Юрыдычная думка круцілася ў прывычным коле ідэй: адны тэарэтыкі не жадалі пакідаць глебу этатысцкага пазітывізму, а другія прапаноўвалі канструкцыі ў духу сацыялагічнага пазітывізму.

У цэлым жа азначэнне агульнага паняцця права 1938 г. і адпаведнае праваразуменне сталі афіцыйнай і агульнаабавязковай пазіцыяй для ўсёй савецкай юрыдычнай навукі, і ўсе адхіленні ад гэтай парадыгмы лічыліся да канца 80-х гг. нейкай «ерассю», адыходам ад марксісцка-ленінскага вучэння аб дзяржаве і праве.

У гэтай сувязі неабходна адзначыць, што праблема праваразумення ў постсавецкіх дзяржавах застаецца актуальнай да сённяшняга дня.

Такім чынам, нарада па пытаннях навукі савецкай дзяржавы і права адбылася ў перыяд масавых палітычных рэпрэсій і парушэння законнасці па ініцыятыве А.Я. Вышынскага, які быў адзіным дакладчыкам на ёй. Знаёмства з матэрыяламі нарады дазваляе сцвярджаць,

што лейтматывам даклада пракурора СССР і дырэктара Інстытута права АН СССР А.Я. Вышынскага была ўстаноўка І.В. Сталіна на непазбежнасць абвастрэння класавай барацьбы, максімальнае ўмацаванне карных органаў дзяржавы, якія былі неабходны для таго, каб знішчыць рэшткі так званых эксплуатацыйных класаў. Прамова была накіравана на пашырэнне і ўмацаванне прымусовых функцый савецкай дзяржавы і права.

Аналіз матэрыялаў нарады дазваляе найбольш сістэмна ўбачыць погляды А.Я. Вышынскага на розныя праблемы савецкай дзяржавы і права. Сутнасць сацыялістычнага права ён выводзіў з прымату правоў дзяржавы над правамі чалавека, даваў тэарэтычнае абгрунтаванне камандна-валявых і адміністрацыйных метадаў кіравання, даказваў неабходнасць шырокага прымянення забаронных, катэгарычных норм ва ўрон дазваляльным. Лоўка маніпуліруючы псеўдарэвалюцыйнай фразеалогіяй, А.Я. Вышынскі «выкрыў» «шкодніцтва» ў юрыдычнай навуцы М. Крыленкі, Я. Пашуканіса, Г. Гурвіча, Я. Каровіна, А. Піанткоўскага і іншых савецкіх вучоных.

Зводзячы савецкае права толькі да сукупнасці правіл паводзін, якія ўстаноўлены ці санкцыянаваны дзяржавай, А.Я. Вышынскі цалкам ігнараваў праблему суб'ектўных правоў чалавека. Менавіта ў гэтым патрэбна шукаць прычыны шматгадовай недаацэнкі навуковых распрацовак праблемы правоў і свабод чалавека ў СССР.

Зразумела, што выпрацаванае ў канцы 30-х гг. азначэнне паняцця права і адпаведнае праваразуменне, стаўшы афіцыйнай і агульнаабавязковай пазіцыяй савецкіх юрыстаў, ігралі вядучую ролю ў рэалізацыі права, і перш за ўсё такой яго формы, як правапрымяненне. Навука і практыка зыходзілі з таго, што правапрымяненне ёсць дзяржаўна-ўладны спосаб арганізацыі ажыццяўлення норм права [69, с. 358]. Менавіта з гэтым прызначэннем непасрэдна звязана сацыяльна-палітычная і юрыдычная характарыстыка правапрымянення. Праз правапрымяняльную дзейнасць, як і праз праватворчасць, дзяржава рэалізуе сваё сацыяльнае прызначэнне. Калі паводле А.Я. Вышынскага права аб'яўляецца прымусовым інструментам у руках улады, воляй пануючага класа для дасягнення палітычных, эканамічных, сацыяльных і іншых мэт, то гэта дасягаецца правапрымяненнем. А калі права падавалася інстытутам прымусу, насілля, то адсюль выцякала неабходнасць дзяржаўнай моцы для забеспячэння рэалізацыі права, асобай ролі чыноўнікага апарату. У канчатковым выніку гэты апарат прымусу ў 30–50-х гг. XX ст. у СССР быў утвораны.

Нельга забываць і пра тое, што ў правапрымяняльнай дзейнасці важную ролю ігралі пазасудовыя органы: «тройкі», «двойкі», асобыя

нарады, калегія НКУС. 3 лютага 1930 г. Прэзідыум ЦВК СССР выдаў пастанову, згодна з якой у органах АДПУ на месцах ствараліся «тройкі», якім былі дэлежаваны паўнамоцтвы на пазасудовае расследванне спраў. У маі 1935 г. загадам НКУС СССР у наркаматах і ўпраўленнях унутраных спраў рэспублік, абласцей (краёў) таксама былі ўтвораны «тройкі». Яны прымалі рашэнні аб высылцы, ссылцы або зняволенні на тэрмін да пяці гадоў. Калі ў 1934 г. замест АДПУ быў утвораны НКУС, у ім захавалася Асобая нарада пры наркаме. Гэтаму органу давалася права выносіць рашэнні аб зняволенні з адбываннем пакарання ў прапраўча-працоўных лагерах, аб ссылцы і высылцы да пяці гадоў, а таксама аб высылцы за межы СССР асоб, прызнаных сацыяльна небяспечнымі.

У адпаведнасці з загадамі НКУС ад 11 жніўня і 20 верасня 1937 г. спісы асоб, якія падлягалі рэпрэсіям, разглядаліся таксама «двойкамі» – наркамамі ўнутраных спраў або начальнікамі ўпраўленняў НКУС абласцей (краёў) сумесна з пракурорамі рэспублік, абласцей (краёў). Існавала і так званая «вышэйшая двойка» ў складзе наркама ўнутраных спраў СССР і пракурора СССР.

Такім чынам, пазасудовыя органы з'яўляліся карным прыдаткам судовай сістэмы, які сумяшчаў адміністрацыйную па сутнасці рэпрэсію з крымінальным судаводствам. Тым не менш асобыя нарады, калегія НКУС, «тройкі» і «двойкі» на месцах прымянялі пакаранні, прадугледжаныя Крымінальным кодэксам, але дзейнічалі па ўласнай, па сутнасці адміністрацыйнай працэдурцы. Таму іх можна назваць квазісудовымі органамі. І хоць фармальна адносна стварэння, кампетэнцыі і форм дзейнасці пазасудовых органаў выдаваліся законы і ўрадавыя пастановы, яны супярэчылі элементарным асновам права, згодна з якімі кожны чалавек мае права быць выслуханым судом, абараняцца супраць прад'яўленага яму абвінавачання, абскардзіць вынесены прыгавор.

На падставе пастановы СНК СССР і ЦК УКП (б) ад 17 лістапада 1938 г. «Аб арыштах, пракурорскім наглядае і вядзенні следства» загадам НКУС СССР ад 26 лістапада 1938 г. «двойкі» і «тройкі» пры НКУС былі скасаваны. Аднак пазасудовыя функцыі Асобай нарады і калегіі НКУС захоўваліся.

У гісторыі правапрымянення мела месца і такая практыка, калі «пракуроры прадастаўлялі ў распараджэнне НКУС ужо падпісаныя бланкі ордэраў на арышт, у якіх адсутнічалі толькі даныя аб арыштуемым, часам ордэр на арышт падпісваўся заднім чыслом. У шэрагу абласцей назначаліся намеснікі пракурораў для працы ў начную змену, каб неадкладна санкцыяніраваць арышт, які праводзіў НКУС» [2, с. 289].

У гады вайны пазасудовая дзейнасць зноў узмацнілася. 15 лістапада 1941 г. Л.П. Берыя ўнёс І.В. Сталіну наступную прапанову: «Прадаставіць Асобай нарадзе НКУС СССР права з удзелам пракурора СССР па справах, якія ўзнікаюць у органах НКУС, аб контррэвалюцыйных злачынствах і асабліва небяспечных злачынствах супраць парадку кіравання... выносіць адпаведныя меры пакарання, у тым ліку расстрэлу. Рашэнне Асобай нарады лічыць канчатковым» [70, с. 45–46]. І.В. Сталін пагадзіўся з гэтай прапановай.

Толькі ў 1946 г. пастановай пленума Вярхоўнага суда СССР ад 12 ліпеня было ўстаноўлена, што «па агульным сэнсе савецкага крымінальнага заканадаўства пакаранне можа быць назначана судом толькі ў выпадку прызнання падсуднага вінаватым ва ўчыненні пэўнага злачынства». Гэта, як было сказана ў пастанове пленума, адносілася да ўсіх мер крымінальнага пакарання, у тым ліку ссылкі і высылкі, якія маглі быць «прыменены ў судовым парадку па прыгаворы суда толькі ў тым выпадку, калі падсудны прызнаецца тым жа прыгаворам вінаватым ва ўчыненні пэўнага злачынства» [71, с. 74].

Тым не менш гэта зусім не паўплывала на дзейнасць пазасудовых органаў. Пастанова пленума адносілася не да іх, а да судаў, і пазасудовыя рэпрэсіі працягваліся. Гэтыя функцыі захоўваліся і ў МДБ СССР, утворанага ў 1946 г., і ў адзінага МУС СССР, утворанага ў сакавіку 1953 г. Толькі указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 1 верасня 1953 г. Асобая нарада была ліквідавана.

У пасляваенныя гады адмоўна на правапрымяненне ўплывала «ўзросшае значэнне падзаконных актаў – загадаў, дырэктыв, інструкцый, якія з’яўляліся дапаўненнем да закона, а часта і падмянялі яго... назіралася практыка скрывання асобных норм крымінальнага права ад грамадскасці шляхам выкарыстання сакрэтных законаў і інструкцый» [6, с. 389]. Асабістае кіраўніцтва І.В. Сталіна ў галіне крымінальнага права скарачала магчымасці савецкай юстыцыі. Генеральны пракурор, міністр юстыцыі і старшыня Вярхоўнага суда маглі хадайнічаць аб унясенні змяненняў у раней зацверджаныя дакументы, асабліва гэта тычылася інструкцый (у тым ліку і сакрэтных), якія рэгулявалі пытанні правапрымянення [6, с. 391]. У пасляваенны перыяд прыкладна дзве трэці загадаў і распараджэнняў Пракуратуры СССР, якія рэгулявалі і пытанні правапрымяняльнай дзейнасці, мелі грыф «сакрэтна» [6, с. 403].

У 90-х гг. мінулага стагоддзя некаторыя тэарэтыкі права зрабілі спробу знайсці характэрныя прыкметы так званых (з іх пункту гледжання) таталітарных законаў, таталітарнага права. На думку А. Падгарэцкага, «сутнасць таталітарнага закона заключаецца ў спалучэнні нібыта выконваемых прававых норм (сюды ўваходзіць і роля канстытуцый у

якасці фасадаў) з рэчаіснасцю, у якой права службыць палітычнай уладзе і носіць выключна характар яе зброі. Прыкметамі таталітарнага права з’яўляюцца паслужлівыя суддзі, якія дзейнічаюць у якасці агентаў рэжыму; прававыя нормы, каштоўнасць якіх залежыць ад палітычных інтэрпрэтацый і сацыяльна-палітычнай практыкі; непрадказальнасць дзеючага права; нарэшце, рэгулярнае выкарыстанне як сакрэтных указаў, так і суровых пакаранняў» [6, с. 450]. Аналіз прыведзенай цытаты дазваляе прыйсці да высновы, што размову неабходна весці не пра таталітарныя законы (права), а пра юрыдычны аспект таталітарнага палітычнага рэжыму.

Негатыўна на правапрымяненні адбіваліся наданне рэпрэсіўнаму закону зваротнай сілы і аб’ектыўнае прызнанне адказнасці без віны (объективное вменение). У першым выпадку чалавек не ўсведамляе і не можа ўсведамляць, што ён учыняе злачынства, таму што яшчэ не выдадзены закон, які дадзеныя дзеянні прызнаў бы злачыннымі. Праходзяць месяцы, а то і гады, і раптам аказваецца, што за здзейсненыя раней дзеянні ўстанаўліваецца крымінальная адказнасць, падчас з самымі суровымі санкцыямі. Часта зваротную сілу законам надавалі самі карныя органы, не спасылаючыся ні на якія пастановы [2, с. 159]. Недапушчальнасць надання зваротнай сілы закону, які ўводзіць крымінальную адказнасць або хоць бы ўзмацняе яе, заўсёды прызнавалася элементарным дэмакратычным прынцыпам і замацоўвалася ў нормах крымінальнага і крымінальна-працэсуальнага заканадаўства многіх дзяржаў.

Яркім прыкладам аб’ектыўнага прызнання адказнасці службыць устанаўленне адказнасці членаў сямей ваеннаслужачых – здраднікаў Радзімы, прадугледжанай пастановай ЦВК СССР ад 1 чэрвеня 1934 г. Названая пастанова парадзіла шырокую карную практыку ў дачыненні да жонак і дзяцей рэпрэсіраваных здраднікаў Радзімы. Партыйныя інстанцыі, а па іх указаннях НКУС, пракурорскія і судовыя органы выдалі шэраг загадаў, інструкцый і растлумачэнняў па дадзеным пытанні. Пры гэтым кола рэпрэсіраваных членаў сямей пастаянна пашыралася [2, с. 156]. Аб’ектыўнае прызнанне адказнасці ажыццяўлялася і па іншых катэгорыях спраў. «Крымінальнае права, – піша прафесар М.С. Грынберг, – рабаўладальніцкага, феадальнага і буржуазнага грамадства такога пакарання не ведала і не ведае. Не зазналі рэпрэсій нават сваякі ўдзельнікаў ліпеньскага (1944 г.) загавару супраць Гітлера. Толькі паводле заканадаўства Цыньскага Кітая (III ст. да н. э.) разам з асуджанымі за дзяржаўную здраду караліся смерцю тры пакаленні яго сваякоў – па бацьку, мацеры і жонцы» [72, с. 34].

У навуковай юрыдычнай літаратуры і ў падручніках таго часу па айчынным тэорыі дзяржавы і права сцвярджалася: «Права – гэта аба-

вязковыя правілы паводзін, выражаныя ў законах і іншых актах дзяржаўнай улады, выкананне якіх забяспечваецца сілай дзяржаўнага апарату» [68, с. 334]. Зразумела, канцэпцыя выключна прымусовага характару прававых норм не вытрымлівае крытыкі. За ёй, пра што мы гаварылі вышэй, стаіць адмаўленне сацыяльнай каштоўнасці права, яго агульнасацыяльнага значэння, разумення і прыняцця прававых прадпісанняў. Гэта гіпербалізацыя аднаго з бакоў права, абумоўленая гістарычнай сітуацыяй, у якой фарміраваліся гэтыя ідэі, палітычнай кан'юнктурай.

Як вядома, рэгулюючае дзеянне права, выражанае ў законе, абумоўлена не толькі прымусовай сілай дзяржавы, але і ўласнай моцай права. «Сіла права – характарыстыка, якая адлюстроўвае сацыяльную вагу, меру здольнасці права адпаведна яго мэтам, прыродзе і прызначэнню выклікаць неабходныя сацыяльныя наступствы ў грамадстве. Сіла права не тое самае сіле дзяржавы. ...Якасць сілы права набывае толькі пры пэўных умовах, калі яно эканамічна і сацыяльна дэтэрмінавана, адпавядае грамадскаму прагрэсу, аб'ектыўным патрэбнасцям, інтарэсам і прыярытэтам людзей» [73, с. 22–23]. Хоць гэта меркаванне аўтарам выказана з антынарматывісцкіх пазіцый, аднак яно напрамую дастасуецца і да права, якое знаходзіць сваё ўвасабленне ў законе.

Такім чынам, ключавая праблема рэалізацыі норм права – адносіны да іх людзей. Тут даследчыкі ўказваюць на магчымыя тры варыянты: грамадзяне адабраюць і падтрымліваюць норму, ахвотна ператвараюць яе ў жыццё; грамадзяне адносяцца да яе аб'якава, яна ігнаруецца; грамадзяне настроены супраць нормы, актыўна ёй супрацьстаяць, а падчас і парушаюць [74, с. 130].

Справядлівасць патрабуе адзначыць, што ў перыяд да XX з'езда КПСС, да развянчання сталінізму, калі таталітарны палітыка-прававы рэжым функцыянаваў у найбольш адкрытай насільнай форме, нарматыўныя прававыя акты, якія прымаліся, як правіла, праводзіліся ў жыццё. Прычын было дзве. Адна ўнутраная, яна заключалася ў веры большасці людзей у сацыялістычную дзяржаву і яе рашэнні; другая знешняя – масавае прымяненне прымусу і насілля [9, с. 26–97, 193–261]. Як толькі ходам гісторыі сталінізм быў выкрыты і адхілены, абедзве прычыны адпалі. І тады пачаўся працяглы працэс разыходжання паміж словам і справай, паміж прававой нормай і ператварэннем яе ў жыццё. Праўда, грамадства даволі доўга не здагадалася аб гэтым разыходжанні і прабывала ў перакананні: што вырашана, тое і зроблена. Але ўжо ў 60-х гг., з пачаткам сур'ёзных сацыялагічных даследаванняў, ісціна была выяўлена. Не магла не навесці на шлях ісціны і тая відавочная

акалічнасць, што кожныя пяць-шэсць гадоў прымаліся тоесныя рашэнні па адных і тых жа пытаннях, напрыклад аб удасканаленні планавання і эканамічнага стымулявання, аб удасканаленні гаспадарчага механізму, аб умацаванні сацыялістычнай дысцыпліны, аб умацненні мер па ахове грамадскага парадку і барацьбе са злчыннасцю.

К пачатку 80-х гг. невыкананне законаў стала відавочным. Дабраахвотна яны не здзяйсняліся, а час масавага прымянення прымусу і насілля прайшоў [74, с. 130–131].

Неабходна ўказаць і на тую акалічнасць, што асаблівасці правапрымянення ў СССР былі звязаны і з праблемай кіруючай ролі КПСС у сацыялістычным грамадстве. «У правядзенні мэт камуністычнага будаўніцтва, – пісаў В.В. Лазараў, – заключаецца партыйнасць правапрымяняльнай дзейнасці. Гэтым абумоўлена ўзрастаючая роля Камуністычнай партыі, у прыватнасці яе кіруючай і кантрольнай функцыі ў дзейнасці правапрымяняльных органаў» [75, с. 153–154]. Пры гэтым асаблівая ўвага акцэнтавалася на тым, што «прымяненне права ў СССР носіць партыйны характар, таму што яно грунтуецца на законе. Заканадаўства выяўляе волю народа, палітыку КПСС, кіруючая роля якой прызнаецца Асноўным законам. Улічваючы гэта, можна гаварыць пра прыныповае супадзенне абавязкаў правапрымяняльніка, што выцякаюць з закона і партыйнай палітыкі» [75, с. 154].

У кантэксце сказанага можна сцвярджаць, што з 1938 г. права сталі разумець як прадукт дзейнасці толькі дзяржавы. І хоць афіцыйна не прадугледжвалася прызнання «свабоды ад права» выканаўча-распарадчых органаў ці службовых асоб, работнікаў дзяржаапарату, у рэальнасці дзяржаўныя органы больш былі звязаны не правам, а палітыкай КПСС. На самай справе «партыйнае права», якое змяшчалася ў Статуте і Праграме КПСС, пераступіла ўнутрыпартыйныя рамкі, пашырала не толькі на членаў партыі. Парушэнне Статута і Праграмы КПСС цягнула нявыгадныя наступствы. Апошнія тлумачыліся тым, што названыя дакументы нібыта выяўлялі волю ўсяго народа, карысталіся аўтарытэтам у працоўных. Нельга не пагадзіцца з У.М. Курыцыным, які адзначае, што «калі па дзяржаўнай лініі пракуроры і былі незалежнымі ад мясцовых улад, то па партыйнай лініі яны цалкам падпарадкоўваліся сваім сапраўдным гаспадарам на месцах – першым сакратарам адпаведных партыйных камітэтаў» [76, с. 118]. У працэсе прымянення права службовыя асобы незалежна ад іх партыйнай прыналежнасці кіраваліся партыйнымі дакументамі не таму, што яны з'яўляліся юрыдычна абавязковымі, а таму, што КПСС была кіруючай у СССР. Можна сцвярджаць, што ў Савецкім Саюзе назіралася прававое вяр-

шэнства партыйных дакументаў [61, с. 137–142]. Шырокае распаўсюджанне атрымала беспрэцэдэнтная форма рэгулявання – сумесныя акты партыйных і дзяржаўных органаў. Лічыцца, што прыняцце такіх нарматыўных актаў мела на мэце надаць ім двайную падтрымку – з боку дзяржавы і з боку грамадскіх арганізацый. Але ўлічваючы тое, што Камуністычная партыя ў СССР была кіруючай, сумесная праватворчая дзейнасць дзяржаўных і партыйных органаў была неабходна для «надання вагі і аўтарытэту» гэтым нарматыўным прававым актам.

«Палітыка КПСС, – пісала А.А. Лукашова, – якая прымала заведама нерэальныя праграмы, асуджала закон на бяссілле, пазбаўляла яго эфектыўнасці, паколькі ігнараваліся аб'ектыўныя прававыя нормы і ствараліся чыста ідэалагічныя юрыдычныя канструкцыі, пазбаўленыя рэальнага сэнсу» [77, с. 106].

Такое становішча стала магчымым у тым ліку і дзякуючы адобранаму нарадай 1938 г. праваразуменню, з дапамогай якога лягчэй і зручней за ўсё можна было выдаваць за права загадныя партыйна-палітычныя і ідэалагічныя ўстаноўкі, нормы і правілы камуністычнай дыктатуры, якая пад шыльдай «адміністрацыйна-каманднай сістэмы (а гэта – толькі крыху ад часу вылінялая і аслабелая, знешне часткова змененая і падноўленая, на словах агульнанародная, але па сутнасці тая ж самая дыктатура пралетарыяту) дажыла да пачатку 90-х гадоў» [23, с. 150].

Такім чынам, пошукі новага праваразумення ў даваенны перыяд вяліся ў складаных і вельмі супярэчлівых сацыяльна-эканамічных і ідэалагічных абставінах.

У пачатку 30-х гг. этатысцкае праваразуменне атрымала афіцыйную падтрымку ў СССР. Націск зверху на юрыдычную навуку ўзрастаў, яна павінна была падвесці тэарэтычны падмурак пад сталінскі рэжым палітычнага насілля, які к гэтаму часу ўсталяваўся ў краіне. Менавіта ў разглядаемы перыяд А.Я. Вышыньскі са сваімі памагатымі зацвердзіў дагматычную тэорыю права, прыстасаваную да патрэбнасцей адміністрацыйна-каманднага кіраўніцтва краінай.

Новая «філасофія права» зводзіла ўсё прававое да прадпісанняў і загадаў зверху, бачыла ў праве перш за ўсё інструмент устанаўлення палітычнай сілы дзяржаўнага апарату, сродак дзяржаўнага прымусу. Аднак тыя негатыўныя з'явы, якія мелі месца ў правапрымяняльнай дзейнасці органаў улады і кіравання СССР зусім не звязаны з тым, што ў вызначэнні права цэнтральным з'яўляецца яго нарматыўна-рэгулятыўнае ядро.

З лібералізацыяй грамадскага жыцця звязаны імкненні пахіснуць панаванне праваразумення, якое зводзіла права да сукупнасці ўстаноў-

леных дзяржавай норм. Але ж спробы некаторых даследчыкаў асудзіць нарматыўнізм у праве не маглі быць паспяховымі, таму што права, як бы мы яго ні разглядалі, заўсёды нарматыўнае.

Характарыстыка права пры савецкім палітыка-прававым рэжыме не можа быць зведзена да характарыстыкі толькі тэкстаў нарматыўных прававых актаў, яна павінна ўлічваць і рэальную практыку іх прымянення. Гісторыя наглядна сведчыць аб тым, што органы правапрымянення груба парушалі не толькі агульнапрызнаныя ў свеце асноватворныя інстытуты і прынцыпы права, перш за ўсё крымінальнага, але і асабістае заканадаўства, выдадзенае ў гады савецкай улады. Прыходзіцца пагадзіцца з меркаваннем аб тым, што «закон сам па сабе нічога не варты, таму што не можа самарэалізавацца па-за дзеяннімі ўладных структур, што прымяняюць яго, а тым больш ва ўмовах іх супрацьдзеяння, якія часта выліваюцца ў звужэнне межаў дзеяння крымінальнага і іншага закона» [72, с. 41].

У заключэнне мэтазгодна таксама адзначыць, што юрыдычная навука заклікана актыўна садзейнічаць станаўленню прававой дзяржавы, узбагачэнню і ўмацаванню па-сапраўднаму дэмакратычных і гуманістычных пачаткаў айчынай прававой сістэмы, правоў і свабод грамадзян. Паспяховае выкананне гэтых задач магчыма толькі на аснове ўсебаковага крытычнага аналізу пройдзенага шляху, поўнага пераадолення застоўных з'яў, памылак, якія мелі месца ў развіцці прававой думкі краіны.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Касцюк, М. Бальшавіцкая сістэма ўлады на Беларусі / М. Касцюк. Мінск, 2000.
2. Кудрявцев, В.Н. Политическая юстиция в СССР / В. Кудрявцев, А. Трусов. М., 2000.
3. Мартинович, И.И. Адвокатура в Беларуси: история и современность / И.И. Мартинович. Минск, 2002.
4. Мартинович, И.И. Судебно-правовая реформа в Республике Беларусь / И.И. Мартинович, М.И. Пастухов. Минск, 1995.
5. Протьюко, Т.С. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.) / Т.С. Протьюко. Минск, 2002.
6. Соломон, П. Советская юстиция при Сталине : пер. с англ. / П. Соломон. М., 1998.
7. Хлевнюк, О.В. Сталин, НКВД и советское общество / О.В. Хлевнюк. М., 1992.
8. Венгеров, А.Б. Законность, как ее понимал Вышинский / А.Б. Венгеров // Инквизитор: Сталинский прокурор Вышинский. М., 1992.

9. Вішнеўскі, А.Ф. Асаблівасці палітыка-прававога рэжыму савецкай дзяржавы і яго вытокі (1917–1953 гг.) / А.Ф. Вішнеўскі. Мінск, 2006.
10. Игнатенко, Д. Социалистическая законность (юридическое закрепление права на государственный производ) / Д. Игнатенко, Р. Романов // История государства и права. 1999. № 1–2.
11. Кудрявцев, В.Н. Право и государство. Опыт философско-правового анализа / В.Н. Кудрявцев, Д.А. Керимов. М., 1993.
12. Курицын, В. 1937 год: истоки и практика культа / В. Курицын // Реабилитирован посмертно. 2-е изд. М., 1989. Вып. 1–2.
13. Мартышин, О.В. Совместимы ли основные типы понимания права? / О.В. Мартышин // Государство и право. 2003. № 6.
14. Туманов, В.А. Учения о праве / В.А. Туманов // Общая теория права : курс лекций / под общ. ред. В.К. Бабаева. Н. Новгород, 1993.
15. Юрашевич, Н.М. Эволюция понятия правового сознания / Н.М. Юрашевич // Правоведение. 2004. № 2.
16. Мальцев, Г.В. Понимание права. Проблемы и подходы / Г.В. Мальцев. М., 1999.
17. Кучинский, В.А. Современное учение о правовых отношениях / В.А. Кучинский. Минск, 2008.
18. Нерсесянц, В.С. Наш путь к праву. От социализма к цивилизму / В.С. Нерсесянц. Минск, 1992.
19. Нерсесянц, В.С. Право – математика свободы: опыт прошлого и перспективы / В.С. Нерсесянц. М., 1996.
20. Нерсесянц, В.С. Право: многообразие определений и единство понятия / В.С. Нерсесянц // Совет. государство и право. 1983. № 10.
21. Нерсесянц, В.С. Политико-правовая идеология большевизма / В.С. Нерсесянц // История политических и правовых учений / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. М., 1999.
22. Нерсесянц, В.С. Философия права : учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. М., 2001.
23. Нерсесянц, В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории государства и права / В.С. Нерсесянц. М., 1998.
24. Нерсесянц, В.С. Юриспруденция – наука о свободе. Теория, методология, история / В.С. Нерсесянц. М., 1997.
25. Давид, Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид. М., 1988.
26. Зорькин, В.Д. Позитивистская теория права в России / В.Д. Зорькин. М., 1978.
27. Кистяковский, Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б.А. Кистяковский. М., 1916.
28. Новгородцев, П.И. Лекции по истории философии права. Учения нового времени. XVI–XIX вв. / П.И. Новгородцев. 3-е изд. М., 1914.
29. Петражицкий, Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. СПб., 1909.
30. Шершеневич, Г. Общая теория права / Г. Шершеневич. М., 1911.
31. Хвостов, В.М. Общая теория права. Элементарный очерк / Г. Шершеневич. 6-е изд., испр. и доп. М., 1914.

32. Мальцев, Г.В. Познание права: от юридического позитивизма к новому пониманию права / Г.В. Мальцев // Теория права и государства / под ред. Г.Н. Манонова. М., 1996.
33. Гойхбарг, А.Г. Пролетариат и право : сб. ст. / А.Г. Гойхбарг. М., 1919.
34. Адоратский, В.В. О государстве (к вопросу о методе исследования) / В.В. Адоратский. М., 1923.
35. Гойхбарг, А.Г. Несколько замечаний о праве / А.Г. Гойхбарг // Совет. право. 1924. № 1.
36. Рейснер, М.А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право / М.А. Рейснер. Л., 1925.
37. Стучка, П.И. Революционная роль права и государства / П.И. Стучка. М., 1921.
38. Пашуканис, Е.Б. Несколько замечаний о праве / Е.Б. Пашуканис // Совет. право. 1924. № 1.
39. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. М., 1970.
40. Энциклопедия государства и права. М., 1926. Т. 2.
41. Стучка, П.И. Конституция и гражданская война / П.И. Стучка // Пролетар. революция и право. 1918. № 3.
42. Собрание узаконений РСФСР. 1919. № 66. Ст. 590.
43. Гойхбарг, А.Г. Основы частного имущественного права / А.Г. Гойхбарг. М., 1924.
44. Стучка, П.И. Революционная роль Советского права / П.И. Стучка. М., 1932.
45. Пашуканис, Е.Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Е.Б. Пашуканис. М., 1980.
46. Пашуканис, Е.Б. Государство и право при социализме / Е.Б. Пашуканис // Совет. государство. 1936. № 3.
47. Рейснер, М.А. Теория Петражицкого, марксизм и социальная идеология / М.А. Рейснер. СПб., 1908.
48. Рейснер, М.А. Государство буржуазии и РСФСР / М.А. Рейснер. Пг., 1923.
49. Исаев, В.И. История политических и правовых учений России, XI–XX вв. / В.И. Исаев, Н.М. Золотухина. М., 1999.
50. Иоффе, О.С. Избранные труды по гражданскому праву. Развитие цивилистической мысли в СССР / О.С. Иоффе. М., 1999. Ч. I.
51. Котляревский, С.А. Теория относительности и правоведение / С.А. Котляревский // Совет. право. 1924. № 11.
52. Крыленко, Н.В. Беседы о праве и государстве / Н.В. Крыленко. М., 1924.
53. Крыленко, Н.В. Судебные речи. Избранное / Н.В. Крыленко. М., 1964.
54. Каганович, Л. Двенадцать лет строительства советского государства и борьба с оппортунизмом / Л. Каганович // Совет. государство и революция права. 1930. № 1.
55. Стучка, П.И. Постановка нашей работы (Проект тезисов платформы) / П.И. Стучка // Совет. государство и революция права. 1930. № 11–12.

56. Резолюция I Всесоюзного съезда марксистов-государственников и правоведов по докладам Е. Пашуканиса и Я. Бермана // Совет. государство и революция права. 1931. № 3.

57. Пашуканис, Е.Б. Экономика и правовое регулирование / Е.Б. Пашуканис // Революция права. 1929. № 5.

58. Иезуитов, В. Учение о Советском государстве / В. Иезуитов, В. Резунов. М., 1931. Вып. 1.

59. Вышинский, А.Я. Основные задачи науки советского социалистического права / А.Я. Вышинский // Основные задачи советского социалистического права : материалы первого совещания научных работников права, 16–19 июня 1938 г. М., 1938.

60. Вышинский, А.Я. Вопросы теории государства и права / А.Я. Вышинский. М., 1949.

61. Тилле, А. Право абсурда. Социалистическое феодальное право / А. Тилле. М., 1992.

62. Кечекьян, С.Ф. Нормы права и правоотношения / С.Ф. Кечекьян // Совет. государство и право. 1955. № 2.

63. Миколенко, Я.Ф. Право и формы его проявления / Я.Ф. Миколенко // Совет. государство и право. 1965. № 7.

64. Пионтковский, А.А. Некоторые вопросы общей теории государства и права / А.А. Пионтковский // Совет. государство и право. 1956. № 1.

65. Система советского социалистического права : тезисы / Ин-т права АН СССР. М., 1941.

66. Стальевич, А.К. Некоторые вопросы теории социалистических правовых отношений / А.К. Стальевич // Совет. государство и право. 1957. № 12.

67. Кучинский, В.А. Правоотношение – право или форма его реализации? // Юрид. журн. 2005. № 2.

68. Венгеров, А.Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А.Б. Венгеров. 3-е изд. М., 1999.

69. Проблемы государства и права / под ред. С.С. Алексеева. М., 1997.

70. Иванова, Г.М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства / Г.М. Иванова. М., 1997.

71. Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР, 1924–1951. М., 1952.

72. Гринберг, М.С. Пределы принуждения (уголовно-правовой аспект) / М.С. Гринберг // Государство и право. 1994. № 4.

73. Гойман, В.И. Действие права (методологический анализ) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В.И. Гойман. М., 1992.

74. Лившиц, Р.З. Теория права : учебник / Р.З. Лившиц. М., 1994.

75. Лазарев, В.В. Применение советского права / В.В. Лазарев. Казань, 1972.

76. Курицын, В.М. История государства и права России, 1929–1940 / В.М. Курицын. М., 1998.

77. Теория государства и права / под ред. Г.Н. Манова. М., 1996.

В.И. Павлов, заместитель начальника кафедры теории и истории государства и права Академии МВД Республики Беларусь, кандидат юридических наук, доцент

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ МОДИФИКАЦИЯ ПРАВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КОНТЕКСТЕ РАЗРЕШЕНИЯ ЮРИДИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ

С начала 90-х гг. XX в. на постсоветском пространстве как самостоятельный научный феномен стал активно исследоваться юридический конфликт. Полноценная традиция изучения юридических конфликтов – их сущности, разновидностей, особенностей возникновения и развития, механизмов разрешения и т. д. – в советской науке отсутствовала. Советская идеология постулировала бесконфликтную социальную модель, своеобразно интерпретируя теорию социального конфликта К. Маркса, хотя последний на Западе всегда считался одним из родоначальников конфликтного функционализма. Идеологическое признание конфликтности общества произошло на рубеже 80-х и 90-х гг. XX в., когда конфликтный функционализм был принят бывшими советскими республиками на общегосударственном уровне, причем принят априорно, в сущности, в качестве догмы. Конфликтологическое направление в социологии (Г. Зиммель, Р. Дарендорф, Л. Козер, Н. Луман и др.), которое и осуществило разработку конфликтной модели общества, между тем стало доминирующей доктриной в Западной Европе и Северной Америке только с 60–70-х гг. XX в. Причем вытеснение на Западе функционального направления в социологии (М. Вебер, Э. Дюркгейм, Т. Парсонс), которое основывалось на положении об относительно стабильной и интегрированной природе общественного устройства и патологическом характере социального конфликта, происходило естественно по мере так называемого усложнения западноевропейских обществ как открытых социальных систем (появление культуры потребления, стремительная экспансия масс- и медиакультуры, создание виртуализированных средств финансовых расчетов, развитие высоких технологий и внедрение их в различные сферы жизнедеятельности общества и т. д.) и было тесно связано с невозможностью нормативного контролирования социальных процессов, в них происходящих. Непосредственно с этим и связана разработка социологии сложных социальных систем на Западе. Немецкий социолог XX в. Н. Луман, перенеся нейробиологические принципы аутопоуезиса на социальные системы, отстаивал положение,